

ଅଲଙ୍କାର ମଞ୍ଜରୀ

ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀଧର ଦାସ

ଫାଲ୍‌ଗୁନ

ଅଳଙ୍କାର ମଞ୍ଜରୀ

For Pre-University, First Year and
B. A. Examinations.

ସଂକଳକ

ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀଧର ଦାସ, ଏମ୍. ଏ., ଡି. ଇଡ଼ି.

ଡାଏସ୍ କଲେଜ, କଟକ

ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ସଂସ୍କରଣ

୧୯୭୫

ପ୍ରକାଶକ—

ଶ୍ରୀ ଅଭିରାମ ମହାପାତ୍ର, ବି. ଏ.

ବ୍ରହ୍ମ ମନ୍ଦିର

କଟକ-୨ : ବ୍ରହ୍ମପୁର

ମୂଲ୍ୟ—ଟ ୧.୫୦ ପଇସା

Prescribed Course.

Pre-University

ଅନୁପାସ, ସମକ, କ୍ଳେଷ, ଉପମା, ରୂପକ, ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା,
ବିଶେଷାଦିପ, ସ୍ଵରାବୋକ୍ତି, ବ୍ୟତିରେକ,
ଅର୍ଥାନ୍ତରନ୍ୟାସ ।

First Year

ବିଭବନା, ବିଶେଷୋକ୍ତି, ସମାସୋକ୍ତି,
ବ୍ୟାଜସୁତି, ଉଲ୍ଲେଖ, ଅନନ୍ୟ, ପ୍ରତାପ,
କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗ, ବହୋକ୍ତି, ପ୍ରତିବସ୍ତୁପମା ।

B. A.

ଅପଭ୍ରଂଶ, ପୁରଣ, ସଙ୍କର, ସଂସ୍କୃତି, ଦୀପକ, ନିଦର୍ଶନା,
ସହୋକ୍ତି, ବିନୋକ୍ତି, ଅସଙ୍ଗତ ।

(ନିମ୍ନୋକ୍ତ ପାଠ କେବଳ Honours ପାଇଁ)

ରସକୂଳ୍ୟା, କଳାହଂସକେଦାର, କୃତ୍ତିକାମୋଦୀ, ମାଳବ,
ବସନ୍ତ, ମଙ୍ଗଳଗୁଞ୍ଜରୀ, ଶଙ୍କରାଭରଣ ।

ସୂଚୀ

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
୧ । ଅନୁଗ୍ରାସ	୩
୨ । ଉପକ	୧୦
୩ । ଶ୍ରେଷ୍ଠ	୧୩
୪ । ଉପମା	୧୮
୫ । ରୂପକ	୨୪
୬ । ଅର୍ଥାନ୍ତରାୟ	୨୯
୭ । ବ୍ୟତିରେକ	୩୦
୮ । ଉଦ୍‌ପ୍ରେକ୍ଷା	୩୨
୯ । ସ୍ତବ୍ଧବୋଧ	୩୪
୧୦ । ବିରୋଧାଭାସ	୩୮
୧୧ । ବିଭାବନା	୪୦
୧୨ । ବିଶେଷାକ୍ତି	୪୧
୧୩ । ସମାପୋକ୍ତି	୪୨
୧୪ । ବ୍ୟାକରଣ	୪୫
୧୫ । ଉଲ୍ଲେଖ	୪୭
୧୬ । ଅନୁପ୍ରାସ	୪୭
୧୭ । ପ୍ରସଂସ	୪୮
୧୮ । କାବ୍ୟଲକ୍ଷ	୪୯
୧୯ । ବଚୋକ୍ତି	୫୧
୨୦ । ପ୍ରତିବନ୍ଧୁ ପଦମା	୫୪
୨୧ । ଅପରାଧ	୫୫
୨୨ । ନୂରଣ	୫୭

ବିଷୟ		ପୃଷ୍ଠା
୨୩ । ନିର୍ଦ୍ଦେଶ	...	୫୯
୨୪ । ସହୋଦ୍ର	...	୬୩
୨୫ । ବିନୋଦ		୬୪
୨୬ । ଅସଞ୍ଜତ		୬୬
୨୭ । ଗାପକ		୬୭
୨୮ । ସଙ୍କର		୭୯
୨୯ । ସଂପୃକ୍ତ		୭୦
୩୦ । ଛନ୍ଦ ବା ବୃତ୍ତ		୭୨

ସାଙ୍କେତିକ ଚିହ୍ନର ବ୍ୟାଖ୍ୟା

- ସୁଚକ—ସୁଚକଦେବଙ୍କ ଅଳଙ୍କାର ବୋଧୋଦୟ ।
 ସା: ଦା:—ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜଙ୍କ ସାହିତ୍ୟଦର୍ପଣ ।
 ସେ: ସୁ: ନ:—ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ସ୍ତୋତ୍ରସାମୁଦ୍ର ।
 ବୈ: ବି:— ,, ବୈଦେହଶଶିଳାସ ।
 ର: ପ:— ,, ରସପଞ୍ଚକ ।
 ଲ: ବ:— ,, ଲବଣ୍ୟବତୀ ।
 ଅ: ର: ତ:— ,, ଅବନୀ ରସ ତରଙ୍ଗ ।
 ପ୍ର: ବ:—ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେରଙ୍କ ପ୍ରଣୟବିରାଗ ।
 କ: ସୁ:—କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥଙ୍କ ରଚନା ।
 ର: କ:—ଦାନକୃଷ୍ଣଙ୍କ ରସ କଲୋଳ ।
 ବି: ଚ:—ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତସିଂହାରଙ୍କ ବିଦଗ୍ଧ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ।
 ରୁ: ପ୍ର:—ରାଧାନାଥଙ୍କ ରୁଲସୀନ୍ଦ୍ରବଳ ।
 ଅ: ପ୍ର:—ଉକ୍ରକବି ମଧୁସୂଦନଙ୍କ ଅସୋକା ପ୍ରତ୍ୟାଗମନ ।
 ଚମ୍ପୂ—କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବଙ୍କ କିଶୋରଚନ୍ଦ୍ରାନନ୍ଦ ଚମ୍ପୂ ।
 ଦ: ବି:—ରାଧାନାଥଙ୍କ ଦଶରଥ ବିସ୍ଫୋଗ ।
 ମ: ସା:— ,, ମହାସାଗର ।
 ମେ: ଦୁ:— ,, ମେଘଦୂତ ।
 ତ: ଗ:— ,, ତନ୍ମୁଗ୍ଧା ।
 କେ: ଗୌ:— ,, କେଦାରଗୌରୀ ।
 ନ: କେ:— ,, ନନ୍ଦକେଶବ ।
 ମ: ମ:—ଉକ୍ରଚରଣଙ୍କ ମଥୁରାମଙ୍ଗଳ ।
 ଚନ୍ଦନହଳୁର—ଚନ୍ଦନ ହଳୁରଙ୍କ ରଚନା ।
 ଉ: ରା: ତ:—ଉତ୍ତର ରାମ ଚରିତ ।
 କବିସୂର୍ଯ୍ୟ—କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବଙ୍କ ରଚନା ।
 ବି: ରା:—ବିଶ୍ୱନାଥ ଖୁଣ୍ଟିଆଙ୍କ ବିଚିତ୍ର ରାମାୟଣ ।

ଅଳଙ୍କାର ମଞ୍ଜରୀ

ଶବ୍ଦରେ ବଳୟ, କେୟୁର ଓ କଙ୍କଣ ପ୍ରଭୃତି ପରିଧାନ କରବାଦ୍ୱାରା ଯେପରି ଶାଶ୍ୱତକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବୃଦ୍ଧି ପାଏ, ଉପମାଦ୍ୱାରା ବ୍ୟବହାରଦ୍ୱାରା ସେହିପରି କାବ୍ୟର ଗୁରୁତା ସମ୍ପାଦିତ ହୋଇଥାଏ । ଏହି ଉପମା ପ୍ରଭୃତି କାବ୍ୟର ‘ଅଳଙ୍କାର’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୁଅନ୍ତି । ଅଳଙ୍କାର ଦୁଇପ୍ରକାର; ଯଥା:—ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ଓ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ।

ଯେଉଁଠାରେ ଶବ୍ଦର ଗୁରୁତା ହେତୁ କାବ୍ୟର ଗୁରୁତା ସମ୍ପାଦିତ ହୁଏ, ସେଠାରେ ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ଅଛି ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ସେହିପରି ଯେଉଁଠାରେ ଅର୍ଥର ଗୁରୁତା ଯୋଗୁଁ କାବ୍ୟର ଗୁରୁତା ସମ୍ପାଦିତ ହୁଏ, ସେଠାରେ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ଅଛି ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।

ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାରଯୁକ୍ତ ରଚନାରେ ବ୍ୟବହୃତ ଶବ୍ଦ ପରିବର୍ତ୍ତେ ତଦର୍ଥକ ଅନ୍ୟ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କଲେ ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ରହି ନ ପାରେ । ମାତ୍ର ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ଶବ୍ଦଗତ ନ ହୋଇ ଅର୍ଥଗତ ହୋଇଥିବାରୁ ଶବ୍ଦର ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେଲେହେଁ ଏହାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଲେପ ପାଇ ନପାରେ ।

“ରାମା ଶିଶିରେ, ଘୋର ନିଶିରେ

ଦୁଃଖ ଗଣିରେ ଭାସି ।”

ଏହି ପାଦଟିରେ ଶିଶିରେ, ନିଶିରେ, ଗଣିରେ ଏହି ଶବ୍ଦ-ମାନଙ୍କର ବ୍ୟବହାରଦ୍ୱାରା ରଚନାର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବୁଦ୍ଧି ପାଇଅଛି । ଏଣୁ ଏହା ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାରଯୁକ୍ତ ରଚନା ।

ଏହି ପାଦଟିରେ ଉପସ୍ଥାପିତ ଶିଶିରେ, ନିଶିରେ ଓ ଗଣିରେ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଯଦି ଯଥାନ୍ତରେ ତଦର୍ଥକ “ଶୀତରେ, ଗ୍ରୀଷ୍ମରେ, ସମୁଦ୍ରେ” ବ୍ୟବହାର କରାଯାଏ ତେବେ ଅର୍ଥର କୌଣସି ପରିବର୍ତ୍ତନ ହେବ ନାହିଁ । ମାତ୍ର “ରାମା ଶୀତରେ, ଘୋର ଗ୍ରୀଷ୍ମରେ ଦୁଃଖ ସମୁଦ୍ରେ ଭାସି” ଏହି ପାଦଟିରେ ରଚନାର ପ୍ରବ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ନାହିଁ । ଏହାର କାରଣ ଏହି ଯେ ଶିଶିରେ, ନିଶିରେ, ଗଣିରେ ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକୁ ଉଠାଇ ଦେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୋଇଅଛି ।

“ଆଶା-ସୁମଧୁର

ମଳୟ-ଅନଳ

ହୃଦୟ ଉଲ୍ଲାସ ବହେ,

ହୃଦୟ-କୋକିଳ

ପଞ୍ଚମ ତାନରେ

ନବ ଆଶା-କଥା କହେ ।”

କୁଳୁଳାକୁମାରୀଙ୍କ ଉଲ୍ଲିଖିତ କବିତାଂଶଟିକୁ ନିମ୍ନଲିଖିତ-ରୂପେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରା ଯାଇପାରେ ।

ଆଶା ମଧୁମୟ

ମଳୟ ସମୀର

ହୃଦୟ ଆହ୍ୱାନ ବହେ,

ଅନ୍ତର-କୋକିଳ

ପଞ୍ଚମ ସ୍ୱରରେ

ନୂଆ ଆଶାବାଣୀ କହେ ।

ଏଥିରେ ସୁମଧୁର, ଅନଳ, ଉଲ୍ଲାସ, ହୃଦୟ, ତାନ, ନବ, କଥା ଏହି ବେମାନଙ୍କ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଯଥାକ୍ରମେ ଚତୁର୍ଥକ ମଧୁମୟ, ସମୀର, ଆହ୍ଲାଦ, ଅନ୍ତର, ସ୍ଵର, ନୂଆ, ବାଣୀ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କୁ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଅଛି । ଏ ଦୁଇ କବିତାଂଶକୁ ଭୁଲନା କଲେ ଦେଖାଯିବ ଯେ ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ଅର୍ଥଗତ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ରହିଅଛି । ମୂଳ ରଚନାରେ କବି ଅର୍ଥର ସମାବେଶଦ୍ଵାରା ରଚନାର ଯେଉଁ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ କରିଅଛନ୍ତି, ପରିବର୍ତ୍ତିତ ରଚନାରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ରହିତ ହୋଇଅଛି । ତେଣୁ ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ଶବ୍ଦସାପେକ୍ଷ ନ ହୋଇ ଅର୍ଥସାପେକ୍ଷ ।

ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର

ଅନୁପ୍ରାସ (Alliteration) *

ରଚନାରେ ଏକ ବା ଏକାଧିକ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣର ପୁନଃ ପୁନଃ ବିନ୍ୟାସର ନାମ ଅନୁପ୍ରାସ । ତେଣୁ ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାରରେ ସ୍ଵରର ବିେଷମ୍ୟ ଥିଲେ କୌଣସି କ୍ଷତି ନାହିଁ ।

ଅନୁପ୍ରାସ ଅନେକ ପ୍ରକାର, ଯଥା:—ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସ, ଛେକାନୁପ୍ରାସ, ଲଟାନୁପ୍ରାସ, ଶ୍ରୁତ୍ୟନୁପ୍ରାସ ଇତ୍ୟାଦି ।

ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସ †

ଏକ ବା ଏକାଧିକ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣର ଏକବାର ବା ବହୁବାର ସ୍ଵରୂପତଃ ବା ହମତଃ ବା ଉଭୟତଃ ବିନ୍ୟାସର ନାମ ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସ ।

* ଅନୁପ୍ରାସଃ ଶବ୍ଦସାମ୍ୟଂ ବୈଷମ୍ୟେଽପ ସ୍ଵରସ୍ୟ ଯତ୍ [ସା: ଦ:]

† ଅନେକ ସୈକ୍ୟା ସାମ୍ୟମସ୍ମଦ୍‌ବାପ୍ୟନେକ୍ୟା

ଏକସ୍ୟ ସକୃଦପ୍ୟେଷ ବୃତ୍ତ୍ୟନୁପ୍ରାସ ଇତ୍ୟତେ [ସା : ଦ:]

ଉଦାହରଣ—

(୧) ରସ ଶର ବେଦବୟସୀ ରୁଷିଲ୍ଲା

ବସି ଶିବ ଶିରେ ଅଭିଷେକ କଲୁ । (ର:ପ୍ର:)

ପ୍ରଥମ ଧାଡ଼ିରେ ରସ ଓ ଶର ପଦରେ ର ଏବଂ ସ ଏହି ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱୟର ସ୍ୱରୂପତଃ ଏକବାର ସାମ୍ୟ ଅଛି । ସେହିପରି ଦ୍ୱିତୀୟ ଧାଡ଼ିରେ ବସି ଓ ଶିବ ପଦ ଦ୍ୱୟରେ ବ ଏବଂ ସ ର ସ୍ୱରୂପତଃ ଏକବାର ସାମ୍ୟ ଅଛି ।

(୨) ନବ ଯଉବନ ସୁଷମା ନଳ-ଦେହେ ପ୍ରକାଶ

ହେଲୁ ଆସି ଯଥା ସମୟେ ଜଣି ବାଲୁ ବୟସ ।

(ସହୃଦୟାନନ୍ଦ)

ପ୍ରଥମ ଧାଡ଼ିରେ ନ ଓ ବ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟ ଧାଡ଼ିରେ ଯ ଓ ବ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ଏକାଧିକବାର ବିନ୍ୟାସ ହୋଇଅଛି ।

(୩) ଜଳ ନିର୍ମଳରେ ଆଦର ଆଦରଣୁଁ ସାରୁଛି । (ଲ:ବ:)

ଏଠାରେ ଦ ଓ ର ଏହି ବର୍ଣ୍ଣଦ୍ୱୟର ଫଳଭଙ୍ଗ ନ ହୋଇ ଏକବାର ମାତ୍ର ଆବୃତ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

(୪) ନିକୁଞ୍ଜ ଗରଭେ ଧାରଣ

କରି ହରିଣଗଣ

ବିଲେ ବିଲେଶୟ ଚରଗେ

ଦେଇ ବରଗି ପୁଣି । (ସହୃଦୟାନନ୍ଦ)

ଏଠାରେ ବିଲେ, ବିଲେଶୟ ପଦଦ୍ୱୟରେ ‘ବ’ ଓ ‘ଲ’ ର ଫଳତଃ ଏକବାର ଆବୃତ୍ତି ଏବଂ ବରଗେ, ବରଗି ପଦଦ୍ୱୟରେ ବ, ର, ଗ ଏହି ବର୍ଣ୍ଣତ୍ରୟର ଫଳତଃ ଏକବାର ଆବୃତ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

(୫) କାନ୍ତ-ପ୍ରେମ ଯେବେ ସାଗର, ମୋ ପ୍ରେମ
ହେବ ତ ସରିତ ସରି,
ସାଗର ଅଙ୍କକୁ ସରିତ ଯିବାକୁ
ନ ଥାଏ ତ ଅପସରି । (ପ୍ର: ବ:)

ଏହି ଉଦାହରଣରେ ସରିତ, ସରି, ଅପସରି ପଦମାନଙ୍କରେ
ସ ଓ ର ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ଦ୍ଵୟର ଫଳତଃ ଏକାଧିକବାର ଆବୃତ୍ତି
ହୋଇଅଛି ।

(୬) ଉତ୍କଳ-କମଳା-ବିଳାସ-ଦୀର୍ଘିକା
ମରୁଳମାଳିନୀ ମାଳାମୁ ଚିଲିକା । (ଚିଲିକା)
ଏଥିରେ ମ, ଲ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣର ବହୁବାର ବିନ୍ୟାସ
ହୋଇଅଛି ।

(୭) ଲୁଣି ମଣିଲଣି ମଧୁଝରକୁ,
ଶୁଣି ତା ବିଷମ ବଂଶୀସ୍ଵରକୁ । (କ: ସୁ:)
ପ୍ରଥମ ଧାଡ଼ିରେ ଲ, ଶ ଏହି ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ଦ୍ଵୟର ଫଳତଃ
ଆବୃତ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ଧାଡ଼ିରେ 'ଶ'ର ଏକାଧିକବାର ଆବୃତ୍ତି ହୋଇଅଛି ।
ଏସବୁ ଉଦାହରଣମାନଙ୍କରେ ଶ, ଷ, ସ, ଓ ଯ, ଜ
ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଧ୍ଵନିଗତ ପାର୍ଥକ୍ୟକୁ (ଉଚ୍ଚାରଣ ସାମ୍ୟ ହେତୁ)
ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇନାହିଁ ।

(୮) ବସିବ ଶବ ଶରସି ରସି ନିଶାକରେ ଯେ (ବୈ: ବ:)
ଏଠାରେ ବ, ଶ, ର ଏହି ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ସ୍ଵରୂପତଃ ଓ
ଫଳତଃ ଆବୃତ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

(୯) ପାଣ୍ଡବପ୍ରିୟ ଦଣ୍ଡୁଛ କି ଦୋଷେ,
ଦାଣ୍ଡକୁ ଏକଥା କେମନ୍ତ ଦିଶେ,

ବୁଣ୍ଡରେ ମଇଦଛଳେ ଆପଣ

କାଣ୍ଡକରେ ନେଇ ବାଳୀର ପ୍ରାଣ,

ତାଣ୍ଡବ ନୃତ୍ୟକାଣ୍ଡକେ ହେ,

ପଣ୍ଡ କରିଦେଲ ବିଷ୍ଣୁ କୂଟ ମାୟା,

ଲଗାଇ ଦେଇ ଭେଳକି ହେ । (ଚନ୍ଦନ ହଜୁରି)

ଏହି ଉଦାହରଣରେ ‘ଣ୍ଡ’ ବର୍ଣ୍ଣଟିର ବହୁବାର ଆବୃତ୍ତି
ହୋଇଥିବାରୁ ରଚନାର ମାଧୁର୍ଯ୍ୟପ୍ରଥେଷ୍ଟ ବୁଦ୍ଧି ପାଇଅଛି ।

(୧୦) ଦେଖିଲି ବାଳାକୁ ସୁପ୍ରେମଶୀଳାକୁ

ଦଳାକଞ୍ଚଳ କୁନ୍ତଳାକୁ,

ଲମ୍ବାଟ ଗଳାକୁ ସୁମୋତି ମାଳାକୁ

ବୁଝି ଯେ ଥିଲ ଚପଳାକୁ ।

ବାଳାରେ, କରଭର ଦେଇ ଶିଳାକୁ

ନାସାର ଉପରେ ବଜାଉଥିଲ ତା

ବାଜେଣି ନୂପୁର ବଳାକୁ ।

ଏଠାରେ ‘ଲ’ ବର୍ଣ୍ଣଟିର ବହୁବାର ଆବୃତ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

ଲୁଟାନୁ ପ୍ରାସ *

ବିଭକ୍ତି ପ୍ରଭୃତିରେ ଭେଦ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦ ଓ ଅର୍ଥର
ପୁନରାବୃତ୍ତି ହେଲେ ଲୁଟାନୁପ୍ରାସ କୁହାଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ :—

(୧) ମନ୍ଦାର ମନ୍ଦାର ସାଗର ସାଗର

ମେରୁଗିରି ମେରୁଗିରି,

* ଶବ୍ଦାର୍ଥସ୍ୱୋଃ ପୌନରୁଦ୍ଧ୍ୟଂ ଭେଦେ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟମାତ୍ରେତଃ

ଲୁଟାନୁପ୍ରାସ ଇତ୍ୟୁକ୍ତଃ—[ସା.ଦା.]

ଭିକାରୀ, ଗାନ୍ଧୀ, ଧର୍ମ, ଧର୍ମ, ଧର୍ମ, ଧର୍ମ

ହେବେ କି ଶ୍ରୀରାମ ସରି ?

ଏଠାରେ ମନ୍ଦାର, ସାଗର ଓ ମେରୁଗିରି ଶବ୍ଦମାନ ଦୁଇଥର
ଆବୃତ୍ତି ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ଦ୍ଵିତୀୟବାର ଆବୃତ୍ତି ସେହି ସେହି ଶବ୍ଦ-
ମାନଙ୍କ ଅର୍ଥରେ କିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ ନାହିଁ । ତତ୍ତ୍ଵାତ୍ମକ କେବଳ
ସେମାନଙ୍କର ସ୍ଵରାବଧିତ ଗୁଣଗୁଡ଼ିକ ସୂଚକ ।

(୨) ବିଷମବିଶିଷ୍ଟ ବିଶିଷ୍ଟକୁ ଲଗ
ସେ ହୋଇଲା ଏବେ ଆସି । (ଲ:ବ:)

ଏଠାରେ ‘ବିଶିଷ୍ଟ’ ଶବ୍ଦଟି ଅର୍ଥସାମ୍ୟ ଥାଇ ଆବୃତ୍ତି କରା-
ଯାଇଅଛି ।

ଶ୍ରୁତ୍ୟନୁପ୍ରାସ*

ଚାନ୍ଦ୍ର, ଦନ୍ତ ପ୍ରଭୃତି କୌଣସି ଏକସ୍ଥାନରୁ ଉଦ୍ଧାରିତ ବର୍ଣ୍ଣ-
ମାନଙ୍କର ବିନ୍ୟାସ ହୋଇଥିଲେ ଶ୍ରୁତ୍ୟନୁପ୍ରାସ ହୁଏ ।
ଉଦାହରଣ :—

ପୁଷ୍ପପତ୍ର ପ୍ରସାପ୍ତ ଭ୍ରମସ୍ରବେ ଭ୍ରବ
ସ୍ଵାମବାସ୍ତବ ଭବେ ଭବ ସ୍ରବ ସ୍ରବ । (ପ୍ରେ:ସୁ:ନି:)

ଏଥିରେ କେବଳ ଔଷ୍ଠ୍ୟବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ବ୍ୟବହାର ହୋଇ-
ଅଛି । ଏଣୁ ଏଠାରେ ଶ୍ରୁତ୍ୟନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ।

* ଉଦାହରଣ: ଶ୍ରୀମଦଭଗବତ୍ ପୁରାଣ ଶ୍ରୀମଦଭଗବତ୍ ପୁରାଣ
ସାଦୃଶ୍ୟ ବ୍ୟଞ୍ଜନାର୍ଥେ ଶ୍ରୁତ୍ୟନୁପ୍ରାସ ଉଦାହରଣ । [ସା:ଦ:]

ଛେକାନୁପ୍ରାସ *

ସସ୍ପର ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣ ସମୂହର ଏକ ବା ଏକାଧିକବାର ସାମ୍ୟ
ଥିଲେ ଛେକାନୁପ୍ରାସ ହୁଏ ; ଯଥା :—

(୧) ଭାବେ ବଞ୍ଚିଲେ ଏକାଳକୁ, କଥା ଥିବ କାଳକାଳକୁ ।

ଏହି ଧାଡ଼ିରେ ‘କାଳ’ ଏହି ବର୍ଣ୍ଣ ଦ୍ଵୟ ଆବୃତ୍ତ ।

(୨) କନ୍ଦର୍ପ ଦର୍ପ ହୋଇଲ ଅତିଶୟ

କୁସୁମ ବିଶିଷ୍ଟ କରିବାକୁ ଲଗ କାମୀ କାମିନୀଙ୍କର ଭୟ । (ର:କ:)

ଏଠାରେ ଦର୍ପ, କାମୀ ଶବ୍ଦଦ୍ଵୟ ଆବୃତ୍ତ ।

ବୃତ୍ତି, ଛେକ ଓ ଲଟ ଏହି ତିନିଟି ଅନୁପ୍ରାସର ଲକ୍ଷଣ ସମ୍ଭବେ
ଆଳଙ୍କାରିକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମତଭେଦ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ ।

ଅନ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ †

ପଦ ବା ପାଦର ପ୍ରାନ୍ତରେ ଯଥାସମ୍ଭବ ଅନୁସାର ବିସର୍ଗାଦି
ସ୍ଵର ସହିତ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ଣ୍ଣର ଆବୃତ୍ତି ହେଲେ ଅନ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ହୁଏ ।
ଯଥା :—

(୧) ଏମନ୍ତ ମନେ ପ୍ରସରି ନାଶ କି ନାଶ ସେ ସରି

ଧଇର୍ଯ୍ୟ-କରି-କେଶରୀ ନୁହେଁ ବିସ୍ମର,

ପାଶେ ଥିଲେ ଦିନ ସରି ତାପମାନ ଅପସରି

ସେ ତ ରସିକା କେଶରୀ, ମୁଁ କି ତା ସରି ।

କଥନେ ଯା ଗୁଣ ନ ସରି,

ସୁଗେ ବଡ଼ ଭୋଗ ହୋଇ ସେ ଅପସରୀ । (ପ୍ରେ:ସ୍ଵ:ନ:)

* ଛେକୋ ବ୍ୟଞ୍ଜନସଂଘ୍ୟ ସକୃତ୍ ସାମ୍ୟମନେକଥା । [ସା:ଦ:]

† ବ୍ୟଞ୍ଜନଂ ଚେଦ୍ ଯଥାବସ୍ଥଂ ସହାଦ୍ୟେନ ସ୍ଵରେଣ ଚ

ଆବର୍ତ୍ତ୍ୟତେନ୍ଦ୍ରିୟଯୋଜ୍ୟଦ୍ଵାଦନ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଏବ ଚିତ୍ । [ସା:ଦ.]

(୨) ରଥା ଧରି ସଖୀ କର
 ବୋଲନ୍ତି ଆକଟ ଆଉ ନ କର ଗୋ,
 ଲଜ ଉପୁ ଛୁଡ଼ିଲି ନିକର, ସଜନୀ ଗୋ । (ବ: ଟ:)
 ଏ ସ୍ଥଳମାନଙ୍କରେ ପାଦର ଅନ୍ତରେ ସସ୍ପରବ୍ୟଞ୍ଜନର
 ଆବୃତ୍ତି ହୋଇଅଛି ।

(୩) ଡା ଡା ସେ ନରେନ୍ଦ୍ର କୁମାରୀ,
 ଅବନୀଶୀ ସୁକୁମାରୀ,
 ପଲ୍ୟଙ୍କ ଅଙ୍କେ ଶୋଇଥିଲା,
 ସୁକୁଚ ଦୁଖ ଭେଟାଇଲା (ଲ: ବ:)
 ଏଠାରେ ପାଦର ଅନ୍ତରେ ସସ୍ପରବ୍ୟଞ୍ଜନର ଆବୃତ୍ତି ହୋଇ-
 ଅଛି ।

(୪) ମଙ୍ଗଳେ ଅଇଲା ଉଷା, ବିକଟରାଗାବ-ଦୃଶା,
 ଜାନକୀ-ଦର୍ଶନ-ତୃଷା ହୃଦୟେ ବଢ଼ି,
 କର ପଲ୍ଲବେ ମାତାର- ମୁକ୍ତା ଧରି ଉପହାର
 ସଖୀଙ୍କ ବାସ ବାହାର ପ୍ରାଙ୍ଗଣେ ରହି,
 କଳକଣ୍ଠ କଣ୍ଠେ କହିଲା,
 ଦରଶନ ଦିଅ ସତ, ରାତି ପାହିଲା । (ତପସ୍ବିନୀ)
 ଏଠାରେ ପାଦାନ୍ତ ସସ୍ପରବ୍ୟଞ୍ଜନର ଆବୃତ୍ତି ।

ମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛନ୍ଦରେ ଲିଖିତ କବିତା ମାତେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟପ୍ରାସର
 ଉଦାହରଣ ।

ସଞ୍ଜରେ ଅକ୍ଷରମିତ୍ରତା ଅବଶ୍ୟ କରଣୀୟ ନୁହେଁ । ତେଣୁ
 ଯେଉଁଠାରେ ତେଣୁକରି ପଦାନ୍ତରେ ବା ପାଦାନ୍ତରେ ଅକ୍ଷରମିତ୍ରତା

ରକ୍ଷା କରାଇଥାଏ ସେଠାରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟସ୍ତ୍ରାସ ହେଲ ବୋଲି କୁହା ଯାଇଥାଏ । ମାତ୍ର ଓଡ଼ିଆରେ ସବୁ ପ୍ରାଚୀନ କବିତା ମିଶାକ୍ଷର ଛନ୍ଦରେ ଲିଖିତ । ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ କବିତାରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟସ୍ତ୍ରାସ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଅଳ୍ପ କେତେ ବର୍ଷ ହେଲ ଅମିଶାକ୍ଷର ଛନ୍ଦ ଓଡ଼ିଆ କବିତାରେ ପ୍ରବଳ କରାଅଛି ।

ଯମକ *;

ଏକ ଆକାର ବର୍ଣ୍ଣସ୍ତ୍ର ଅଥଚ ବର୍ଣ୍ଣର ଅର୍ଥବୋଧକ ଶବ୍ଦ-ମାନଙ୍କର ନିମ୍ନରେ ଆବୃତ୍ତିର ନାମ ଯମକ । ବ୍ୟବହାରର ସ୍ଥାନ ଭେଦରେ ଏହା ଅନେକ ପ୍ରକାର ହୋଇପାରେ । ଏଥିରେ ଶ, ଷ, ସ ର ଓ ଜ, ଯ ର ପ୍ରଭେଦ ଧର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନୁହେଁ ।

ଆଦ୍ୟ ଯମକ:—

- (୧) ଶ୍ରୀମନ୍ତୁ ରସେ ଶ୍ରୀମନ୍ତୁ ରସେ ମିତ ଆଗରେ ବସି
ଗୁଣି ତଳକ ଗୁଣି ତଳକ ଯୁଗ ହୋଇଲ ଆସି (ବି.ବି.)
- (୨) ଶ୍ରବଣ ଧୀରେ ଶ୍ରବଣ ଧୀରେ ଲଭିବ ମହାନନ୍ଦ
ଶ୍ରବଣରତ ଶ୍ରବ ନରତ ହୋଇ ପରମାନନ୍ଦ (ବି.ବି.)
- (୩) ଲକ୍ଷଣ ଲକ୍ଷଣବନ୍ତ ଯା' ପାଦ ସେବେ
ଭଞ୍ଜି ଭଞ୍ଜି ଶରବର ସନ୍ତାପ ଏବେ (ପ୍ରେ.ସୁ.ନି.)
- (୪) ନବରସେ ନବରସେ ବଳିଲ ମନ
ଆର ଆର ଛୁଇଁ ତା ଶୁଣିବ ସୁଜନ । (ବି.ବି.)
ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ପାଦମାନଙ୍କର ଆଦ୍ୟରେ ଏକ ବା ଏକାଧିକ ପଦ ଆବୃତ୍ତି ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଆଦ୍ୟ ଯମକ ହୁଏ ।

* ସତ୍ୟର୍ଥେ ପୃଥଗର୍ଥାୟାଃ ସ୍ମରବ୍ୟଞ୍ଜନସଂହତେଃ

ବିମେଶ ତେନୈବାବୃତ୍ତିର୍ଯମକଂ ବିନିଗଦ୍ୟତେ । [ସା.ଦଃ]

ଯଥା:—(୧) ବନ୍ଧବର ସାରି ବଳମ୍ବ ଶୁଣି
 ବନ୍ଧବରା ହେଉଁ ରମଣୀମଣି
 ବନ୍ଧବରା-ତରା ଘୋଷିଲା ଗ୍ରାସେ
 ବନ୍ଧବ-ଶତ୍ରୁ ନଦ୍ଦା ନ ଆସେ । (ବୈ: ବ:)

(୨) ବରଜୀବ-ରସେ ଦେଇ ମାନସ
 ବରଜ ବରଷେ ଅମେଧ ଗ୍ରାସ; (କବିସୂର୍ଯ୍ୟ)

ମଧ୍ୟ ଯମକ:—

(୧) ଚନ୍ଦ୍ରକୁ କହେ କୁମାର ମାରକୁ କି
 ଏହି ନିକଟେ ଲସାଇବି,
 ଥିବ ଜୀବ ଜୀବ-ବଞ୍ଚିଣୀ ଲଭିବି ।
 ଯାଏ କି ଗ୍ରାସ୍ୟ ଦଶାଇବି । (ପ୍ରେ: ସୁ: ନ:)

(୨) ନଗନ ଜାମୁତ ଜାମୁତସୁନା କି ଏ ଉଦତ ?
 ଏ ମାଳ କମଳ କମଳ-ବନ୍ଧୁ ବନ୍ଧି ତେମନ୍ତ । (ଲ: ବ:)

ପ୍ରାନ୍ତ ଯମକ:—

(୧). ମାଳବେ ହିମରୁତୁ ଲୋଚନ କରି
 ଏକାଳେ ବିଦେଶ ତ ଲୋକ ନ କରି ।
 କରବ ନାହିଁ କୁହେ ରମିକବର
 କାନ୍ତା ମୋ ଏହା ଶ୍ରବେ ରମିକ ବର ।
 (ପ୍ରେ: ସୁ: ନ:)

(୨) ଉଠି ସେହ୍ନେ ଜଳ ଧାର ପଶୁ ମ ଆଶାରେ,
 ଅସ୍ତ୍ରାତଳ ପ୍ରାବି ଦିଏ ଅଜସ୍ର ଆସାରେ ।
 .(ତପସ୍ବିନୀ)

- (୩) ସେ ଆଲୋକ-ସୁଧା ଲଭି ବସୁଧା
ଦିଶେ ଶୋଭନପୁୀ ସୁଭବ-ଶୁଭା । (ଶୋଭା)
(୪) ବଣ ପ୍ରକାଶିବ ସୁମନସର ସୁମନସର
ମହାନ ଆଶିଲ ସୁମନସର ସୁମନସର । (ଲ: ବ:)

ଆଦ୍ୟ-ପ୍ରାନ୍ତ ଯମକ:—

ବସନ୍ତରେ ବିରହ ଆବଣ,
ବସନ୍ତଦୂତସ୍ତ୍ରୀରେ ବଣ
ବସଇ ଉଠଇ ପିକକୁ କହଇ
ସୁଗ ସମ ରଜନୀ ଦିବସ, ହେ କୋକିଳ । (ପ୍ରେ:ସୁ:ନ:)

ମାଳ ଯମକ:—

କୌଣସି ରଚନାରେ ଯମକ ମାଳାବଦ୍ଧ ଭାବରେ ରହିଲେ
ସେଠାରେ ମାଳ ଯମକ ହୁଏ; ଯଥା:—

- (୧) ଧୀରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ଦେନ ଏଥୁ ଦେଇ ଶ୍ରୁତି
ଧର ଧର ଧରଣୀ-ଶୋଭାକି କହୁଛନ୍ତି । (ବ:ବ:)
(୨) ଦେଶରେ ନଳିନୀ ନଳିନୀ ନଳିନୀରେ ଶୋଭିତ,
ଭ୍ରମନ୍ତି ଭ୍ରମରେ ଭ୍ରମରେ ଭ୍ରମରେ ଏ ପୂରିତ । (ଲ:ବ:)

ସ୍ତ୍ରୀ ଭଙ୍ଗ ବା ସ୍ତ୍ରୀ ବୃତ୍ତ ଯମକ :—

ସମା ଶିଶିରେ ଘୋର ନିଶିରେ ଦୁଃଖ ସନ୍ଧିରେ ସ୍ତ୍ରୀ,
ବସି ଏକାନ୍ତ ମାନସେ କାନ୍ତି ସ୍ବରୂପ କାନ୍ତି ଘୋଷି ।
(ପ୍ରେ: ସୁ: ନ:)

ଯୋଡ଼ି ଯମକ:—

ଦେନ ଦନକାଳ କାଳ ମଣି ବିଦ୍ୟୁକ୍ତାଳ ଜାଳ
 ଅଗ୍ନିବୃଷ୍ଟି ମହୋଜ୍ଜ୍ୱଳ ଜଳ,
 ରସିକ ବିକଳ କଳନା କି ବୋଲେ ଚଳ ଚଳ
 ତ୍ରିୟା ପାଶେ ଶତ ମାଳ ମାଳ ହେ । (ପ୍ରେୟ:କ୍ଷ:)

ସର୍ବ ଯମକ: —

- (୧) ଖରେ ହଂସ ଗଡ଼ ରହେ କାନ୍ତ ଆଲୋକରେ,
 ଖ-ରେ ହଂସ-ଗଡ଼ ରହେ କାନ୍ତ ଆଲୋକରେ ।
- (୨) ଅ-ହମକର ତାପ ନାଶେ ଶୋଭା ସାରସ ଚନ୍ଦ୍ରେ,
 ଅ-ହ-ମକର ତାପ ନାଶେ ଶୋଭା ସାରସ-ଚନ୍ଦ୍ରେ । (ଲଃବ:)
- (୩) ରମ୍ଭା ଉରୁବଣୀ ବାର ଆଶିକ ଲୋକରେ,
 ରମ୍ଭା ଉରୁ ବସିବାର ଆଶିକ ଲୋକରେ ।

ଅନୁପ୍ରାସ ଓ ଯମକର ପ୍ରଭେଦ

ଅନୁପ୍ରାସ ଓ ଯମକ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଧାନ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଏହି ଯେ
 ଅନୁପ୍ରାସରେ ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣର ଆବୃତ୍ତି ହେତୁ ଶବ୍ଦସାମ୍ୟ ଥାଏ;
 କିନ୍ତୁ ଯମକରେ ଶବ୍ଦର ଆବୃତ୍ତି ହୋଇଥାଏ ।

ଶ୍ଳେଷ (Paronomasia) *

ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଉଚ୍ଚାରଣବଶତଃ ଅଭିନ୍ନ ଗୋଟିଏ ପଦର
 ଏକାଧିକ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରୟୋଗର ନାମ ଶ୍ଳେଷାଳଙ୍କାର । ଯେଉଁ ପଦ

* ଶ୍ଳେଷ: ପଦୋପନେକାର୍ଥାଭିଧାନେ ଶ୍ଳେଷ ଇଷ୍ୟତେ । [ସା:ଦ:]

ଏକାଧିକ ଅର୍ଥରେ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହୋଇଥାଏ ତାହାକୁ ଶ୍ଳିଷ୍ଟ ପଦ କୁହା-
ଯାଏ । ଶ୍ଳେଷାଳଙ୍କାର ସିଦ୍ଧି—ଅଭଙ୍ଗ, ସଭଙ୍ଗ, ସଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ ।
ଉଦାହରଣ:—

(୧) ବାବୁ ନାକଶିଶୁ ଦାନ ଯୋଗ୍ୟ ଯୋଷାକୁ
ବିହର କାନନ କର ଆଲିଙ୍ଗନକୁ । (ବୈ: ବି:)

ପ୍ରଥମ ଧାଡ଼ିରେ ଅଭଙ୍ଗ ଶ୍ଳେଷ ହୋଇଅଛି । କାରଣ
କୌଣସି ପଦର ଭଙ୍ଗ ନ ହୋଇ ‘ନାକଶିଶୁ ଦାନ’ର ଦୁଇଟି ଅର୍ଥ
ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଅଛି । ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥରେ ନାକ = ସ୍ୱର୍ଗ,
ଶିଶୁ = ସ୍ୱାଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ, ଦାନ = ଦେବା । ଅପରଅର୍ଥରେ ନାକ = ନାସା,
ଶିଶୁ = ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ, ଦାନ = ଛେଦନ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଧାଡ଼ିରେ ସଭଙ୍ଗ ଶ୍ଳେଷ । ଗୋଟିଏ ଅର୍ଥରେ କାନନ
(ରେ) ବିହର, ଆଲିଙ୍ଗନକୁ କର । ଅନ୍ୟ ଅର୍ଥରେ କାନ (କର୍ଣ୍ଣେ-
ନ୍ଦ୍ରିୟକୁ) ବି (ବିଶେଷରେ) ହର (ହରଣ କର); ଆଲିଙ୍ଗନକୁ
ନ କର । ଏଥିରେ ପଦର (କାନ ନ; ବି ହର) ଭଙ୍ଗ ହେବାରୁ ଏହି
ଦ୍ୱିତୀୟ ଅର୍ଥ ବାହାରିଲା । ତେଣୁ ଏଠାରେ ସଭଙ୍ଗ ଶ୍ଳେଷ ।

(୨) ବନ୍ଦଇ ଦିନବାରିବ ହରି, ଯେ ତମଚନ୍ଦ୍ର ଶଶ୍ୱନକାଶ୍ଵ,
ସଦା କମଳାନନ୍ଦ ବିସ୍ତାରି, ସୁସ୍ୱାଦେ ଭିନ ଯେ ।
ବିଭୁ ଅନନ୍ତ ଅଙ୍କବିହାସ, କର ପ୍ରତାପ ଯାର ସଞ୍ଚରି,
ନିଶାଚରକ ଉଲ୍ଲାସ ହରି ପୂଜେ ସୁମନ ଯେ ।
ବଇନତେୟ ଯା ଅଗ୍ରତେ ସ୍ଥିତ ଯେ,
ବଇକୁଣ୍ଠ ପକ୍ଷକ ଲୋକ ତୋଷିତ ଯେ,

ବିକାଶ ଅଶକ୍ତି ତମଣ୍ଡଳେ, ସିଂହଭାବରେ ଶୀଘ୍ର କାଳେ,
ଭବେ ତରଣୀ ହୋଇ ମଞ୍ଜୁଳେ, ଗିରି ଉଦତ ସେ ।

(ବୈ: ବ:)

ବୈଦେହୀଶବଳାସର ପ୍ରଥମ ଗୁହର ଏହି ଆଦ୍ୟ ପଦରେ
କବିବର ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଶ୍ରେଷ୍ଠାଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗରେ ବିଷ୍ଣୁ ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ
ଉଭୟଙ୍କର ବଦନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ବିଷ୍ଣୁଙ୍କ ପକ୍ଷରେ:—

ଯେ ତମ ଚନ୍ଦ୍ର(ଅଜ୍ଞାନ ସମୂହ)ଶକ୍ତିନ କରନ୍ତି, ସେ ସଦା କମଳା
(ଲକ୍ଷ୍ମୀ)ଙ୍କର ଆନନ୍ଦକୁ ବିସ୍ତାର କରନ୍ତି, ସୁଭାବରେ (ପ୍ରକୃତରେ)ସେ
ଜନ (ପ୍ରଭୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ) ଅଟନ୍ତି, ସେ ବିଭୁ ଅନନ୍ତ (ଶେଷଦେବଙ୍କ)
ଅଙ୍କରେ ବିହାର (ଶୀତା) କରନ୍ତି; ଯାହାଙ୍କର କର ପ୍ରତାପ(ବାହୁ-
ବଳ) ସଞ୍ଚର ନିଶାତର (ରାକ୍ଷସ) ମାନଙ୍କର ଉଲ୍ଲାସକୁ ହରଣ
କରିଅଛି, ଯାହାଙ୍କୁ ସୁମନ (ଦେବତାମାନେ) ପୂଜା କରନ୍ତି,
ବୈନତେୟ (ଗରୁଡ଼) ଯାହାଙ୍କର ଅଗ୍ରତେ ସ୍ଥିତ ଅଟନ୍ତି, ସେ
ବୈକୁଣ୍ଠ ପକ୍ଷକ, ଲୋକତୋଷିତ (ବୈକୁଣ୍ଠ ନିବାସୀ ଓ ଭକ୍ତ-
ମାନଙ୍କର ତୋଷବିଧାତା), ଅଶକ୍ତି ତ ମଣ୍ଡଳରେ ଯାହାଙ୍କର
ବିକାଶ (ସେ ଚରାଚର ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ବ୍ୟାପି ରହି ଅଛନ୍ତି), କାଳେ
(ଏକ ସମୟରେ) ସେ ସିଂହଭାବରେ (ନୃସିଂହ ରୂପରେ) ଶୀଘ୍ର
(ଲୀଳା କରିଥିଲେ), ସେ ଭବେ ମଞ୍ଜୁଳେ ତରଣୀ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି
(ସଂସାର ସାଗରର ନୌକା ସ୍ୱରୂପ), ସେ ଗିରିରେ (ମାଳାତୀରେ)
ଉଦତ (ପ୍ରକଟିତ) ହୋଇଅଛନ୍ତି, ମୁଁ ସେହି ଘନବାନ୍ଧବ
(ଦରଦ୍ରର ସହାୟ) ହରି (ବିଷ୍ଣୁ)ଙ୍କୁ ବଦନା କରୁଅଛି ।

ପୂର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ପକ୍ଷରେ:—

ଯେ ତମତତ୍ତ୍ୱ (ଅନ୍ତକାର ସମ୍ପଦ) ଶକ୍ତିନ କରନ୍ତି, ସଦା କମଳ (ପଦ୍ମ)ର ଆନନ୍ଦକୁ ବିସ୍ତାର କରନ୍ତି, ଯେ ସୁଭାବରେ ଶୁନ (ଶୁନ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ), ଯେ ଅନନ୍ତ ଅଙ୍କରେ (ଆକାଶ ଦେଶରେ) ବିହାର କରନ୍ତି, ଯାହାଙ୍କର କର ପ୍ରତାପ (କରଣର ତେଜ) ସଞ୍ଚରଣ କରି ନିଶାଚର (ପେଟକାଦି)ଙ୍କର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳକୁ ହରଣ କରେ, ଯାହାଙ୍କୁ ସୁମନ (ପଣ୍ଡିତମାନେ) ପୂଜା କରନ୍ତି, ବୈନତେୟ (ବିନତା ନନ୍ଦନ ଅରୁଣ) ଯାହାଙ୍କ ଅଗ୍ରତେ ସ୍ଥିତ, ଯେ ବୈକୁଣ୍ଠ ପକ୍ଷକ (ଇନ୍ଦ୍ର ଯାହାଙ୍କର ସହାୟ), ଯେ ଲୋକ ତୋଷିତ (ଲୋକଙ୍କଦ୍ୱାରା ପୂଜିତ), ଯେ ଅଶଶ୍ୱିତ ମଣ୍ଡଳରେ ବିକାଶ (ଯେ ଗୋଲକାରରେ ପ୍ରକାଶିତ), ଯେ ସିଂହଭାବରେ କାଳେ କ୍ଷୀଣିତ (ଯେ ସିଂହରାଶିରେ ଏକ ସମୟରେ ଅବସ୍ଥାନ କରନ୍ତି), ଯେ ଭାବରେ ମଞ୍ଜୁଲଭାବରେ ତରଣି (ପୂର୍ଣ୍ଣ) ହୋଇଅଛନ୍ତି, ଯେ ଶିରରେ (ଉଦୟ ପର୍ବତରେ) ଉଦିତ ହୁଅନ୍ତି, ମୁଁ ସେହି ଦିନ (ଦିବସ) ବାନ୍ଧବ ହରି (ପୂର୍ଣ୍ଣ)ଙ୍କୁ ବନ୍ଦନା କରୁଅଛି ।

ଏଠାରେ ଦିନବାନ୍ଧବ, ହରି, ତମତତ୍ତ୍ୱ, କମଳାନନ୍ଦ, ଶୁନ, ଅନନ୍ତ, ନିଶାଚର, ସୁମନ, ବୈନତେୟ, ବୈକୁଣ୍ଠପକ୍ଷକ, ଅଶଶ୍ୱିତ-ମଣ୍ଡଳ, ସିଂହ, ତରଣୀ ପଦଗୁଡ଼ିକ ଶିଷ୍ଟ ଅର୍ଥାତ୍ ଏକାଧିକ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ।

(୩) ପାଣିଗ୍ରହଣରୁ ବୁଝିଅଛୁ କାଲି
ସୁଭାବେ ତୁମ୍ଭେ ଉଦାର,
ବାହୁଲ୍ୟେ ମାତର କହୁଅଛୁ ଆମ୍ଭେ
ମୁନିକନ୍ୟା ହେ ଉଦାର । (ପ୍ର: ବ:)

ହେ ଭଦ୍ରାର, ଆମ୍ଭେ ମୁନିକନ୍ୟା ଅଟୁଁ, ପୁଣି ମୁନିକନ୍ୟା
(ଶକୁନ୍ତଳା) ଦାର ବା ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ୍ୟା ହେଉ । ଏହିପରି ଭବିଷ୍ୟ ଅର୍ଥ
ପ୍ରକାଶ ହେଉଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଶ୍ଳୋକାଳଙ୍କାର । ସେହିପରି
ପାଣିଗ୍ରହଣ ଅର୍ଥ ହସ୍ତଧାରଣ ଓ ବିବାହ କାର୍ଯ୍ୟ ।

(୦) ଶ୍ରୀ ବୃଷଭାନୁ-ଆତ୍ମଜା ବଧୂପୂର୍ବେ କରି ପୂଜା
ପ୍ରେମମର୍ମ ଭ୍ରମେ କଲେ ବିନତି ସୁତି;
ଜୟ ପ୍ରଭୁ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ସଲକ୍ଷଣ ଗୁଣେ ସାନ୍ଦ୍ର
ସକଳ ମଣ୍ଡନ ସଦା ଅନନ୍ତଗତି ।
ତମତାପହା ଶୁଚିକର,
ବାଳୀ ନାମରେ ମାତ୍ରକ ଭ୍ରମ ନ କର । (ବି:ବି:)

ଏହି ପଦଟିରେ ଶ୍ଳୋକାଳଙ୍କାର ସାହାଯ୍ୟରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଓ
ଚନ୍ଦ୍ର ଦୁହିଁଙ୍କର ସୁତି କରାଯାଇ ଅଛି । ଶ୍ଳୋକପଦଗୁଡ଼ିକର ଅର୍ଥ
ନିମ୍ନରେ ଦିଆଗଲା ।

- (କ) ରାମଚନ୍ଦ୍ର—ଦଶରଥ ପୁତ୍ର, ରାମଶୀୟ ଚନ୍ଦ୍ର
- (ଖ) ସଲକ୍ଷଣ—ଲକ୍ଷଣଙ୍କ ସହିତ, କଳଙ୍କଯୁକ୍ତ
- (ଗ) ସକଳ ମଣ୍ଡନ—ସମସ୍ତଙ୍କର ଭୂଷଣ, କଳାମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ମଣ୍ଡିତ
- (ଘ) ଅନନ୍ତଗତି—ସର୍ବସ୍ୱ ଗତିକାରୀ, ଆକାଶ ବିହାରୀ
- (ଙ) ତମତାପହା—ଅଜ୍ଞାନଜନିତ ଦୁଃଖର ବିନାଶକ, ଅନ୍ଧକାରର
ତାପନାଶକାରୀ
- (ଚ) ଶୁଚିକର—ପବିତ୍ରକାରକ, ଶୁଦ୍ଧ କରଣଧାରୀ
- (ଛ) ବାଳୀ—ମର୍କଟରାଜ, ସ୍ତ୍ରୀ

ଉପମା (Simile) *

କବିସମ୍ମତ ସାଦୃଶ୍ୟ ଉପମା ହୁଅଇ
 ଅସମ୍ମତ କୁମୁଦାଦି ଉପମାନ ନୋହି ।
 ଉପମେୟ ଉପମାନ ତୁଲ୍ୟର୍ଥ ସଙ୍ଗେ,
 ଉପମା ହୁଅଇ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବାଚକର ଯୋଗେ ।
 ଉପମେୟ ମୃଗ, ଚଞ୍ଚି ଚନ୍ଦ୍ର ଉପମାନ,
 ତୁଲ୍ୟର୍ଥ ଏଥିମଧ୍ୟେ ଆହ୍ୱାଦକ ଗୁଣ ।
 ଯଥା ଆଦି ଶବ୍ଦମାନ ହୁଅଇ ବାଚକ,
 ପୂର୍ଣ୍ଣା ଲୁପ୍ତା ଭେଦେ ଏହୁ ହୁଅଇ ଅନେକ । (ସୁଭଳ)

ତୁଲ୍ୟର୍ଥବିଶିଷ୍ଟ ବିଭିନ୍ନ ଜାତୀୟ ଦୁଇଟି ବସ୍ତୁର କୌଣସି
 ବିଷୟରେ ସାଦୃଶ୍ୟ କଳ୍ପନାର ନାମ ଉପମା ।

ଯାହା ସମ୍ମତ ତୁଳନା କରାଯାଏ ତାହାକୁ ଉପମାନ ଓ ଯାହାକୁ
 ତୁଳନା କରାଯାଏ, ତାହାକୁ ଉପମେୟ ବୋଲାଯାଏ । ଯେଉଁ ସମାନ
 ଗୁଣ ଥିବାରୁ ଉପମାନ ଓ ଉପମେୟର ତୁଳନା ହୁଏ, ତାହା
 ସାଧାରଣ ଧର୍ମ । ଏହି ଧର୍ମ ଗୁଣ ବା ଫଳର ସୈଦ୍ଧ୍ୟ ରୂପରେ
 ପ୍ରକାଶ ପାଇଥାଏ ।

* ସାମ୍ୟ ବାଚ୍ୟମଦୈର୍ଘ୍ୟଂ ବାକ୍ୟେକେ ଉପମା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ

ସା ପୂର୍ଣ୍ଣା ଯଦି ସାମାନ୍ୟଧର୍ମ ଉପମ୍ୟବାଚି ତ ।

ଉପମେୟଞ୍ଚୋପମାନଂ ଭବେଦ୍ ବାଚ୍ୟମ୍ ।

ଲୁପ୍ତାସାମାନ୍ୟଧର୍ମାଦେବେକସ୍ୟ ଯଦିବା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟଃ

ବ୍ରହ୍ମାଣାଂ ବାନୁପାଦାନେ ଶ୍ରୌତ୍ୟର୍ଥୀ ସାପି ପୁଟବତ୍ । [ସା: ଦ:]

ଉପମାନ, ଉପମେୟ, ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ଓ ଉପମା-ବାଚକ ଶବ୍ଦ
(ପ୍ରାୟ, ପରି, ଯଥା, ତଥା, ଯେହ୍ନେ, ତେହ୍ନେ ପ୍ରଭୃତି) ର ଉଲ୍ଲେଖ
ଥିଲେ ପୂର୍ଣ୍ଣୋପମା ହୁଏ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ କିମ୍ବା ଗୋଟି-
କରୁ ଅଧିକ ଲୁପ୍ତ ଥିଲେ ଲୁପ୍ତୋପମା ହୁଏ ।

ପୂର୍ଣ୍ଣୋପମାର ଉଦାହରଣ :—

(୧) ତୃଣାବର୍ଣ୍ଣ ବକ୍ଷେ ବିରାଜିଲେ ଶ୍ୟାମ ହରି,
 ପଦ୍ମତ ଶୃଙ୍ଗରେ ଏକ ଜମ୍ବୁଫଳ ପରି । (ସୁଭଳ)
ଉପମେୟ—ତୃଣାବର୍ଣ୍ଣ ବକ୍ଷରେ ଶ୍ୟାମ ହରି
ଉପମାନ—ପଦ୍ମତ ଶୃଙ୍ଗରେ ଜମ୍ବୁଫଳ
ସାଧାରଣ ଧର୍ମ—ବିରାଜିବା; ବାଚକ—ପରି

(୨) ସହସ୍ର ଧାରପାତ ଶଇଳଗଣ
 ଶଳବଚନ ଯଥା ସହେ ସୁଜନ । (ଭୁଃ ପ୍ରଃ)
ଉପମେୟ—ଶୈଳ, ଉପମାନ—ସୁଜନ
ସାଧାରଣ ଧର୍ମ—ସହବା; ବାଚକ—ଯଥା

(୩) ଅପ୍ସରା ନିଦିତ ଏ ସୁନ୍ଦରୀ-ବୃନ୍ଦେ
 ଝଟକ-ହାଟକ-ଗୋଷ୍ଠୀ,
 ଶୋଭା ସ୍ୱର୍ଗପୁର- ଯଶ ପ୍ରାୟ ରାଜେ
 ଉତ୍କଳ-ରାଜ-କିଶୋରୀ । (ଯଯାତି)
ଉପମେୟ—ଉତ୍କଳ-ରାଜ-କିଶୋରୀ
ଉପମାନ—ସ୍ୱର୍ଗ ପୁରଯଶ
ସାଧାରଣ ଧର୍ମ—ରାଜିବା
ବାଚକ—ପ୍ରାୟ

- (୪) ଦେବାଙ୍କ ଗୁମୁରେ ମଧ୍ୟେ ରାଜବାଳା
ବେନି ସଖୀ ବେନିପାଶେ
ତନିମୂର୍ତ୍ତି ଏକ ରେଖାରେ ଦିଶଇ
ଇଲ୍ଲୁଳା ଯଥା ଆକାଶେ । (ଯଯାତି)

ଲୁପ୍ତୋପମା :—

ଧର୍ମ ବାଚକାଦି ଲେପେ ହୁଏ ଲୁପ୍ତୋପମା,
ଚନ୍ଦ୍ର ସୁନ୍ଦର ଇତ୍ୟାଦି ଜାଣ ତାର ସୀମା । (ସୁଭଲ)

ଉଦାହରଣ :—

- (୧) ଦୁଃଖୀର ଶଶି-ରେଖା ପରି ଦିଶି
ଗଲେଣି ସେ ଲୁହ ମାଳ-ହାତୀ । (ଚମ୍ପୂ)
ଏଠାରେ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ (ଶୀତଳା) ଲୁପ୍ତ ।
- (୨) ବାହୁ ମୋର ନେଇ ତା ବାହୁ ଆଣିଲେ
ଭେଟ ହେଲୁଦିନ ପ୍ରିୟାର,
ବଢ଼ାଇ ତୋ ରଖି ଦନକେଶୀ ବୋଲି
ନିତ୍ୟେ ଡାକିବି, ସତ୍ୟ ମୋର । (ବୈଶ୍ୟ)
‘ଦନକେଶୀ’ ଏଠାରେ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ‘ମାଳିନୀ’ ଓ
ବାଚକଶବ୍ଦ ‘ପରି’ ଲୁପ୍ତ ।
- (୩) ବିମ୍ବାଧରାଙ୍କର ଚମ୍ପକ-ଅଙ୍ଗୁଳି
କମ୍ପନେ ମଧୁ ଝଙ୍କାର,
ଉପୁଜିବା ଆଶେ କେନ୍ଦ୍ର ହରେ ଗଡ଼ା
ହେଉଅଛି ଲୌହତାର । (ପାଦ୍ମା)
‘ଚମ୍ପକ-ଅଙ୍ଗୁଳି’ ଏଠାରେ ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ ‘ପରି’ ଓ
ଦୁହିଙ୍କର ସାଧାରଣ ଧର୍ମ ‘ରମଣୀୟତ୍ବ’ ଲୁପ୍ତ ।

(୪) ଯେବେ ନବଦଳ ଶ୍ୟାମ ବଂଶୀ ସ୍ବନ
ନଶୀଥରେ ଥରେ ଶୁଣାଯିବ । (କ: ସୂ.)

ନବଦଳଶ୍ୟାମ—ନୂତନ ମେଘ ପରି ଶ୍ୟାମଳ ବର୍ଣ୍ଣଧାରୀ
(ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ) ।

ଏଠାରେ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ, ବାଚକ ଶବ୍ଦ ଓ ଉପମେୟ
ଲୁପ୍ତ ।

ଏକ ଜାତୀୟ ବସ୍ତୁ ମଧ୍ୟରେ ଉପମା ରହି ନ ପାରେ । ‘ହାତୀ
ହାତୀ ପରି’ । ଏଠାରେ ଉପମା ଅଳଙ୍କାର ନାହିଁ; କାରଣ ଉପମାନ
ଓ ଉପମେୟ ବିଭିନ୍ନ ନୁହନ୍ତି ।

ଯେ ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣ ନା ହାରି ଉପମେୟର ଅପକର୍ଷ ହୁଏ, ସେ
ପ୍ରକାର ଉପମାଳଙ୍କାର ପରିହାର କରିବା ଉଚିତ ।

‘ରାଜା ଚଣ୍ଡାଳ ପରି ସାହସୀ’ ଏପରି ବ୍ୟବହାର ଦୁଷଣୀୟ ।

ମାଳୋପମା—

ଗୋଟିଏ ଉପମେୟର ଏକାଧିକ ଉପମାନ ଥିଲେ ମାଳୋପମା
ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ:—

(୧) କାଳ ବିହ୍ବଳେ ଯେସନେ ରମଣୀ,
ଧର୍ମ ବିହ୍ବଳେ ଯେସନେ ଧରଣୀ,
ବେଦ ବିହ୍ବଳେ ଯେହ୍ନେ ଦ୍ବିଜବର,
ଧନ ବିହ୍ବଳେ ଯେହ୍ନେ ଦଶେ ନର;
ସୁସନ୍ଦେ ନାରୀ,
ରାଜ୍ୟ ବିହ୍ବଳେ ଯେହ୍ନେ ଦଣ୍ଡଧାରୀ ।

ବିଦ୍ୟା ପାସୋରିଲେ ଯେହ୍ନେ ପଣ୍ଡିତ,
 ମାତା ବିହ୍ନେ ଯେସନେ ବାଳୁକ,
 ତତ୍ତ୍ୱ ବିହ୍ନେ ଶୋଭାବନ୍ତ ଜନ,
 ଭୂଷଣ ବିନ୍ଦୁ ଯେହ୍ନେ ନାଶ୍ୱମାନ,
 ଦିଶେ ଅସୁନ୍ଦର,
 କୃଷ ବିହ୍ନେ ଯେହ୍ନେ ଗରିବର,
 କୃଷ୍ଣ ବିହ୍ନେ ସେହିମତି ଗୋପୀ,
 ଚିନ୍ତା-ରହାକରେ ହୋଇଲେ ତାପୀ । (ମ:ମ:)

ଏଠାରେ ଉପମେୟ—କୃଷ୍ଣ ବିହ୍ନା ଗୋପୀ

- ଉପମାନ—(୧) କାନ୍ତସ୍ଥାନା ରମଣୀ
 (୨) ଧର୍ମସ୍ଥାନା ଧରଣୀ
 (୩) ବେଦସ୍ଥାନ ଦ୍ଵାଜ
 (୪) ଧନସ୍ଥାନ ନର
 (୫) ପୁତ୍ରସ୍ଥାନା ନାଶ୍ଵ
 (୬) ରାଜ୍ୟସ୍ଥାନ ରାଜା
 (୭) ବିଦ୍ୟା ପାସୋରିବା ପଣ୍ଡିତ
 (୮) ମାତାସ୍ଥାନ ବାଳୁକ
 (୯) ତତ୍ତ୍ଵସ୍ଥାନ ସୁନ୍ଦର ପୁରୁଷ
 (୧୦) ଭୂଷଣସ୍ଥାନା ନାଶ୍ଵ
 (୧୧) କୃଷସ୍ଥାନ ପବିତ୍ର

- (୨) ଜାହାଗ-ସମ୍ମାନ-ଯୋଗ ଦେଶ ଗୋ ସୁନ୍ଦର ।
 ଶୁଭ୍ର ମାଳ ଜଳ ଦିଶେ ରୁଚିର କପରି ?
 ଇନ୍ଦ୍ରମାଳ ପରେ ମୋତି ପୁଣି ଇନ୍ଦ୍ରମାଳ,
 ବୃନ୍ଦା ହେଲ ମାଳା ପ୍ରାୟେ ଦିଶଇ ସଲିଳ ।

କନ୍ୟା ଇନ୍ଦୀବରେ ମିଶି ଶ୍ଵେତ ଶତଦଳ—
 ମାଳାପରି ଦିଶେ ଏହି କଳା ଧଳା ଜଳ;
 କି ଅବା ମାନସ-ଚାମୀ ରାଜହଂସ ପକ୍ତି,
 କାଦମ୍ବ-ଦଳ ସଂଯୋଗେ ଯେମନ୍ତ ଦିଶନ୍ତି;
 ଅଥବା ଅବନୀବର-ବଦନେ ରଚିତ,
 ଚନ୍ଦନ ରଚନା କୃଷ୍ଣ ଅଗୁରୁ ମିଶ୍ରିତ;
 କି ଅବା ଯେମନ୍ତେ ପ୍ରିୟେ, ସୁମାଳ ଗଗନ,
 ଶୁଭ୍ର ଶରଦତ୍ର ରଙ୍ଗେ ଦିଶଇ ଶୋଭନ,
 ଅବା ଧଳା ଭସ୍ମବୋଳା ଶଙ୍କର ଶରୀର,
 ଅସିତ ଉରଗେ ଯଥା ରାଜଇ ରୁଚିର;'
 କି ଅବା ଛୁୟାରେ ମିଶାକ୍ତେ ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାପତି,
 ଦିଶଇ ପ୍ରେୟସି, ଗଙ୍ଗା ଯମୁନା ଲହରୀ । (ଅ:ପ୍ର:)

ଏଠାରେ ଉପମେୟ—ଜାହ୍ନବା ଯମୁନା ଯୋଗ ।

ଉପମାନ—(୧) ଇନ୍ଦ୍ରମାଳ ପରେ ମୋତି ଓ ମୋତି ପରେ ପୁଣି
 ଇନ୍ଦ୍ରମାଳ ଗୁଚ୍ଛା ହୋଇଥିବା ମାଳା ।

(୨) ଇନ୍ଦୀବର ସହିତ ଶ୍ଵେତ ଶତଦଳ ମିଶିଥିବା ମାଳା ।

(୩) ରାଜହଂସ ପକ୍ତି ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ କାଦମ୍ବଦଳ ।

(୪) ପୃଥିବୀ ଉପରେ କୃଷ୍ଣ ଅଗୁରୁ ମିଶ୍ରିତ ଚନ୍ଦନ ରଚନା ।

(୫) ଶୁଭ୍ର ଶରଦତ୍ର ରଙ୍ଗରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ମାଳ ଗଗନ ।

(୬) ଅସିତ (କୃଷ୍ଣ) ଉରଗ ଶୋଭିତ ଧଳାଭସ୍ମ ବୋଳା
 ଶଙ୍କର ଶରୀର ।

(୭) ଛୁୟା ମିଶ୍ରିତ ବିଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନା ।

(୩) ମିଶିଯାଏ ଯଥା ପ୍ରଭାତ ତାରା ରବି କରଣେ,
 ମିଶିଯାଏ ଯଥା ଶବ୍ଦାମ୍ବା ପରମାମ୍ବାଚରଣେ,
 ମିଶିଯାଏ ଯଥା ଚପଳା ମାଳ ଜଳଦ ଅଙ୍ଗେ,
 ମିଶିଗଲା ତଥା ଅବଳା ସେହି ମାଳ ତରଙ୍ଗେ । (ଚ:ସ୍ତ:)

ମାଳ ତରଙ୍ଗରେ ଅବଳା ଚନ୍ଦ୍ର ଗୁଗୁର ମିଶିଯିବା—ଉପମେୟ ।
 ଏହାର ଉପମାନ ହେଉଛନ୍ତି—

(୧) ରବି କରଣରେ ପ୍ରଭାତ ତାରା ମିଶିଯିବା,
 (୨) ଶବ୍ଦାମ୍ବା-ପରମାମ୍ବା ଚରଣରେ ମିଶିଯିବା,
 (୩) ଚପଳା ମାଳ ଜଳଦ ସଙ୍ଗେ ମିଶିଯିବା ।

ରୂପକ *

(Metaphor)

ଉପମାନ ଓ ଉପମେୟର ଅଭେଦ କଳ୍ପନା କରାଗଲେ ରୂପକ
 ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ଏଥିରେ ‘ରୂପ’ ବା ‘ସ୍ୱରୂପ’ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ
 ହୋଇଥାଏ । ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ଏହି ଶବ୍ଦ ଲୁପ୍ତ ଥାଏ ।
 ରୂପକାଳଙ୍କାର ଯିଏ; ଯଥା:—ପରମ୍ପରା, ସାଙ୍ଗ ଓ ନରଙ୍ଗ ।

ପରମ୍ପରା ରୂପକ—

ଯେଉଁଠାରେ ଗୋଟିକର ଆଶ୍ୱେପ ଅନ୍ୟର ଆଶ୍ୱେପ ପ୍ରତି
 କାରଣ ହୋଇଥାଏ, ସେଠାରେ ପରମ୍ପରା ରୂପକ ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ:—

(୧) ଖେଦ-ବାଜ ନିଜ ହୃଦ-କେଦାରେ ବଞ୍ଚିଲୁରେ । ତମ୍ଭୁ)

ଏଠାରେ ଖେଦରେ ବାଜିଲା ଆଶ୍ୱେପଣ କରାଯାଇଥିବାରୁ
 ହୃଦୟରେ କେଦାରଭର ଆଶ୍ୱେପଣ ହୋଇଅଛି ।

* ରୂପକ° ରୂପିତାଭାଷା ବିଷୟେ ନିରପହ୍ନବେ । [ସା:ଦ:]

(୨) ଧନମୁଖ-ଚନ୍ଦ୍ରମାଳ ମୋ ନେତ୍ର-ଚକୋର । (ବି: ଚି:)

ଏଠାରେ ମୁଖରେ ଚନ୍ଦ୍ରମାର ଆରୋପ ଓ ନେତ୍ରରେ ଚକୋରର ଆରୋପ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି କାରଣ ହୋଇଅଛନ୍ତି ।

(୩) ଆଶା-ପାରିଜାତ ପୁଟିବ ହୃଦ-ନନ୍ଦନ-ବନେ (କୁସୁମାଞ୍ଜଳି)
ଆଶାଠାରେ ପାରିଜାତର ଆରୋପଣ ହେତୁ ହୃଦୟରେ ନନ୍ଦନବନର ଆରୋପଣ ହୋଇଛି ।

(୪) କି କହିବ କିସ କରବ କିଛିହିଁ

ଭାବି ନ ପାରିଲୁ ମନେ

ବିସ୍ମୟ-ଜାମୁତ

ବ୍ୟାପିଗଲା ତାର

ସହସା ହୃଦ-ଗଗନେ । (ପ୍ର:ବି:)

ଏଠାରେ ‘ବିସ୍ମୟ’ରେ ‘ଜାମୁତ’ର ଆରୋପ, ‘ହୃଦ’ରେ ‘ଗଗନ’ର ଆରୋପର ହେତୁ ଅଟେ ।

ସ୍ଥଳବିଶେଷରେ ଦୁଇରୁ ଅଧିକ ରୂପକ ପରସ୍ପର ନିର୍ଭର କରିଥାନ୍ତି । ଏପରି ସ୍ଥଳରେ ପରମ୍ପରିତ ରୂପକ ମାଳାବନ୍ଧ ହୋଇ-
ଥାଏ । ଯଥା:—

ବଧୂ-ମୁଖ-ବଧୂ ହାସ-ପୀୟୂଷ

ଭୁକ୍ତି ଚକ୍ଷୁ-ଚକୋର ହେଲୁ ତୋଷ ।

ହୃଦ-କୁମୁଦ ପ୍ରମୋଦ ବଢ଼ିଲା,

ଲଜ-ଅରାରେ ବିପତ୍ତି ପଡ଼ିଲା । (ପ୍ରୋ:ସୁ:ନି:)

ମୁଖଠାରେ ବଧୂର, ହାସଠାରେ ପୀୟୂଷର, ଚକ୍ଷୁଠାରେ ଚକୋରର, ହୃଦଠାରେ କୁମୁଦର ଓ ଲଜଠାରେ ଅରକାରର ଆରୋପଣ ପରସ୍ପର ସାପେକ୍ଷ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ମାଳାବନ୍ଧ ପରମ୍ପରିତ ରୂପକ ।

ସାଙ୍ଗ ରୂପକ—

ଉପମେୟର ବିଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗରେ ଉପମାନର ବିଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗର
ଅଭେଦ ଆଶ୍ୱେପଣ କରାଗଲେ, ସାଙ୍ଗ ରୂପକ ହୁଏ । ଯଥା:—

- (୧) ଶୋକର ଝଟିକା ବହେ ରଜାଙ୍କ ନବରେ,
ବାତ ଫର୍ଦ୍ଦଶ୍ୱାସ ଯହିଁ, ଲେତକ ବରଷା,
ରଜରାଣୀଙ୍କର ଦନ ମାଳ କେଶରୀ
କାଦମ୍ବିନୀ, ଚନ୍ଦ୍ର ଅଙ୍ଗ-ଯଷ୍ଟି ସୌଦାମିନୀ । (ଦ:ବ:)

ଏଠାରେ ଶୋକଠାରେ ଝଟିକାର ଆଶ୍ୱେପଣ କରାଯାଇଅଛି ।
ଶୋକର ବିଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗ ଫର୍ଦ୍ଦଶ୍ୱାସ, ଲେତକ, ଉନ୍ମୁକ୍ତ କେଶ ଓ
ଶରୀରରେ ଯଥାନ୍ତମେ ବାତ, ବର୍ଷା, କାଦମ୍ବିନୀ ଓ ସୌଦାମିନୀର
ଆଶ୍ୱେପଣ କରାଯାଇଅଛି ।

- (୨) ଯଜ୍ଞେନ୍ଦ୍ର ଅଧ୍ୟାତ୍ମବାଦ ଅବିରତେ ରତ
ଯହିଁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଯାଗେ, ହୃଦ ବେଦି ଯହିଁ,
ଅମ୍ବା ଯଜ୍ଞମାନ, ଶ୍ରଦ୍ଧା ପତ୍ନୀସ୍ୱରୂପିଣୀ,
ତପ ବନ୍ଧି, କାମ ଆଜ୍ୟ, ହୋଧ ଯଜ୍ଞପଣ୍ଡ,
ଧୈର୍ଯ୍ୟ ଯୂପ, ତ୍ୟାଗ ହୋତା, ବଚନ ଉଦ୍‌ଗାତା,
ସୋମ ଚପ ସୁମଧୁର ଭକ୍ତି ଅଧୋକ୍ଷଜେ । (ମ:ଯା:)

ଏଠାରେ ଯଜ୍ଞେନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ହୃଦୟ, ଅମ୍ବା, ଶ୍ରଦ୍ଧା, ତପ, କାମ,
ହୋଧ, ଧୈର୍ଯ୍ୟ, ତ୍ୟାଗ, ବଚନ, ଭକ୍ତି ପ୍ରଭୃତିରେ ଯାଗର ବିଭିନ୍ନ
ଅଙ୍ଗ ଅର୍ଥାତ୍ ବେଦି, ଯଜ୍ଞମାନ, ପତ୍ନୀ, ବନ୍ଧି, ଆଜ୍ୟ, ଯଜ୍ଞପଣ୍ଡ,
ଯୂପ, ହୋତା, ଉଦ୍‌ଗାତା, ସୋମରସ ପ୍ରଭୃତିର ଯଥାନ୍ତମେ
ଆଶ୍ୱେପଣ କରାଯାଇଅଛି । ଏଣୁ ଏହା ସାଙ୍ଗରୂପକ ।

(୩) ନଦୀନାଗ କଲେ ବେଗ ଗମନ,
 ଲହରୀ ରସନା ସୁକାର ସୁନ,
 ଫେନ-କଞ୍ଚୁକ ଭ୍ରମ-ଚନ୍ଦ୍ର ଶୋହ,
 ସାଗର ବିଳେ ପଶିବାକୁ ଯାଇ । (ଲ: ବ:)

ନଦୀଠାରେ ନାଗର ଆରୋପଣ ସଙ୍ଗେ ନଦୀର ବିଭିନ୍ନ ଅଙ୍ଗ,
 ଲହରୀ, ସୁନ, ଫେନ, ଭ୍ରମ ଓ ସାଗରଠାରେ ଯଥାସମ୍ଭବ ରସନା,
 ସୁକାର, କଞ୍ଚୁକ, ଚନ୍ଦ୍ର ଓ ବିଳର ଆରୋପଣ କର ହୋଇଥିବାରୁ
 ଏଠାରେ ସାଙ୍ଗ ରୂପକ ।

(୪) କବିତା ବନ୍ଧିତା କବି ତା ପିତା,
 କହିବା ଲୋକ ତାର ଉପମାତା,
 କଲେ ତାକୁ ଶ୍ରେଣୀ ରସିକ ନେତା,
 କେତେ ହେଁ ଅବା ରହୁଛ ଯୋଗ୍ୟତା,
 କୁମତି ଗୁଆର,
 କେବଳ ବଇମାସି ଭାଇ ତାର । (ର:କ:)

ଏଥିରେ କବିତାଠାରେ ବନ୍ଧିତାର, କବିଠାରେ ପିତାର,
 କହିବା ଲୋକଠାରେ ଉପମାତାର, ରସିକଠାରେ ନେତାର
 ଓ ଗୁଆଁରଠାରେ ବୈମାସିକ ଭାଇର ଆରୋପଣ ହୋଇଥିବାରୁ
 ସାଙ୍ଗ ରୂପକ ।

(୫) ଶତ୍ରୁ ଚଳିବାର ଚପଳା ଝଲକେ ସୁନିତ ଗଜଗର୍ଜନ
 ପତାକା ଉଡ଼ୁଡ଼ିନ ବକପନ୍ଥ ସେନା ଗର୍ଜନ ଜାତୁକ ସୁନ,
 କେତକ୍ଷୀ ଶାଣିତ କରବାଳପୁଷ୍ପୀ ଧନୁ ଇନ୍ଦ୍ର ଶରସନ
 ଦେନି ଆଜି ଭୀମ-ଗ୍ରାସ ଲଳସାରେ ଧାଉଁଛନ୍ତି ସୈନ୍ୟଗଣ ।

ନିରଙ୍ଗ ରୂପକ—

ଅଙ୍ଗ ପରିତ୍ୟାଗ କରି କେବଳ ଉପମେୟଠାରେ ଉପମାନର
ଅଭେଦ ଆବେଶ କରାଗଲେ ନିରଙ୍ଗ ରୂପକ ହୁଏ; ଯଥା—

(୧) ଯହିଁ ମନ ଯାଏ ଦଶଇ ସୁନ୍ଦରୀ—

ମୂର୍ତ୍ତି ସ୍ମୃତି-ଦର୍ପଣେ । (ପ୍ରଃବଃ)

ସ୍ମୃତି ସନ୍ନତ ଦର୍ପଣର ଅଭେଦ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଥିବାରୁ
ଏଠାରେ ନିରଙ୍ଗ ରୂପକ ।

(୨) ବଦନ-ଘାତ ଥରେ ଚାହିଁ ତାଙ୍କ

ମୁଖକଲ୍ ଅବନତ । (ପ୍ରଃ ବଃ)

ଏଠାରେ ବଦନ ସନ୍ନତ ଘାତର ଅଭେଦ କଳ୍ପନା କରା-
ଯାଇଅଛି ।

(୩) ଭବତଳେ ଚିତ୍ତଦୟା ମୁର୍ତ୍ତିମଣ୍ଡା

ଧଉଳି ଦର୍ପଣ ଦୟାସ୍ରୋତସ୍ପତ୍ନୀ ।

ସ୍ଥଳ ବିଶେଷରେ ନିରଙ୍ଗ ରୂପକ ମାଳାବତୀ ହୋଇଥାଏ;
ଯଥା:—

(୧) ଧୀର-ଚନ୍ଦ୍ର-ହୃଦ-ପଦ୍ମ-ମିହିର

ରସିକ ରସ ରତନ ଭଣ୍ଡାର

ଗ୍ରାହକ ପ୍ରେମ ବାଣିଜ୍ୟ ପସରା

କାମୀ କାମଦା ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ପରା

ଏ ସ୍ଥଳ ଗାରମା,

ପ୍ରୀତି ଆନନ୍ଦ ସିନ୍ଧୁକୁ ଚନ୍ଦ୍ରମା (ବଃବଃ)

ଉପମା ଓ ରୂପକର ପ୍ରଭେଦ

ଉପମାରେ ସମାନ ଗୁଣ ବା ଧର୍ମବଶତଃ ଉପମାନ ଓ ଉପ-
ମେୟର ତୁଳନା କରାଯାଇଥାଏ; ମାତ୍ର ରୂପକରେ ଉପମାନ ଓ
ଉପମେୟକୁ ଅଭିନ୍ନ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରାଯାଇଥାଏ ।

ଅର୍ଥାନୁରନ୍ୟାସ *

ଉକ୍ତି ସାମାନ୍ୟ ବିଶେଷେ ଅର୍ଥାନୁରନ୍ୟାସ

ମାରୁତ ଚଳିଲେ ଅବଧୂ, ଦୃଢ଼େ କି ଆୟାସ । (ସୁଭଳ

କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା କାରଣର ବା କାରଣଦ୍ୱାରା କାର୍ଯ୍ୟର, ସାମାନ୍ୟ
ଦ୍ୱାରା ବିଶେଷର ବା ବିଶେଷଦ୍ୱାରା ସାମାନ୍ୟର ସମର୍ଥନ କରାଗଲେ
ଅର୍ଥାନୁରନ୍ୟାସ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ; ଯଥା:—

(୧) ମାନବ ବହୁମାୟୁ କାର୍ଦ୍ଦି ସନ୍ଦେଶ,
ଯଷ ନ ବିରୁଗିଲୁ ଏଥୁ ବିଶେଷ,
ଉଚ୍ଛ୍ୱାସକୁଳ ହୋଇ ଘନକୁ ଗ୍ରସେ,
ସଜୀବ ମଣି ହୁଏ କଥା ପ୍ରକାଶେ ।
ଅଙ୍ଗ ଦାରଇ ଯାର ଅନଙ୍ଗବାଣ,
ଚେତନ ଅଚେତନ ତାର ସମାନ । (ମେ:ଦୁ:)

* ସାମାନ୍ୟ ବା ବିଶେଷେ ବିଶେଷତ୍ୱେନ ବା ଯଦି
କାର୍ଯ୍ୟକାରଣେନେଦଂ କାର୍ଯ୍ୟେଣ ଚ ସମର୍ଥ୍ୟତେ
ସାଧର୍ମ୍ୟେଣେତରେଣାଥାନୁରନ୍ୟାସୋଽଷ୍ଟୁଧା ତତଃ । [ସା:ଦ:]

(୨) ଧନ୍ୟ ସେ ପ୍ରୀତିକ ମରଣ ଶ୍ଵାତିକ
 ପ୍ରୀତି ସେ ପାରଇ କଣି,
 ଶିଶୁଷ-ମୃଦୁଳା ଲବଣୀ ପିତୁଳା
 ପ୍ରୀତି କଲ ସାହସିନୀ । (କେ:ଗୌ:)

(୩) ଯେତେ ଦୂରେ ଥିଲେ ପାଶେ ଅଛି ଥିବୁ ଦେନି,
 କେତେ ଦୂରେ ଚନ୍ଦ୍ର କେତେ ଦୂରେ କୁମୁଦିନୀ
 ପ୍ରୀତି ଅଭେଦ ତାଙ୍କର,
 ଯେତେ ଦୂରେ ଥିଲେ ସେ ଯାହାର ସେ ତାହାର ।
 (ପ୍ରେ:ସୁ:ନ:)

(୪) କଳଙ୍କ ହିଁ ଥାଉ କଳାକର କୋଳେ
 କରଇ ନେଟ ରଞ୍ଜନ,
 ସୁଶ୍ରବ ସୁନ୍ଦର ଅଙ୍ଗକୁ ଜଗତେ
 ନ ଦୃଏ କିସ ମଣ୍ଡନ । (ପ୍ର:ବ:)

(୫) ସେକାଳେ ଦାବାନଳ ଗିରିକାନନେ,
 ଜଳୁଥିବ ହେ ଯେବେ ବାରି ବର୍ଷଣେ
 ଲଭାଇବ ଅନଳ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣ ନାହିଁ,
 ମହତ ଲୋକର ଏ ସୁଗତି ଶୁଭ । (ମେ:ଦୁ:)

ବ୍ୟତିରେକ

ଉପମେୟ ଯେବେ ଉପମାନରୁ ଅଧିକ
 ହୁଅଇ, ତହିଁ ଅଳଙ୍କାର ବ୍ୟତିରେକ ।
 ଶ୍ରୀରାମ-କାର୍ତ୍ତିକ-ସୁଧାଂଶୁ ନୁହଁଇ ଯେ କ୍ଷୀଣ
 କଦାପି ନ ଲଭେ ଅସ୍ତ୍ର, ଦିନେ ନୁହେ ମାନ । (ସୁଭଲ)

ଉପମାନ ଅପେକ୍ଷା ଉପମେୟର ଉକ୍ତର୍ଷ ବା ଅପକର୍ଷ
ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଗଲେ ବ୍ୟତିରେକ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ; ଯଥା—

(୧) କେଡ଼େ ଶୋଭା ଧରେ ଗୁରୁ କର୍ଣ୍ଣ ଯୁଗେ ଶର ବଞ୍ଚିଲି,
ଶୋଭା ଦେଖି ଯିବ ଶତ ମନୋଭବ ଶୋଭା ମଞ୍ଜିଲି ।

(ଉଷା)

(୨) ବାଦେ ଜଣେ କଳ୍ପଦ୍ରୁମ ଯନ୍ତ୍ର ବୃକ୍ଷପତ୍ନି,
ବିଦୃଶ୍ୟ ଫଳ ସେ ଦୃଶ୍ୟ ଫଳେ ଏ ରାଜନ୍ତି । (ବୈ: ବ:)

(୩) ପ୍ରବାଳବୃନ୍ତରେ ଶଗଡ଼ ସୁକ୍ଷ୍ମ ଶୁଟିକଦଳ,
ତୁଳନା ଲଭନ୍ତା ହୋଇଲେ ସୁବାସିତ କୋମଳ ।

(କଥାବଳୀ)

(୪) କୋଟି କୋଟି କାମ ହୋଇବେ ଯେବେ
ପାଦ ତଳକୁ ସମାନ ନୋହିବେ । (ମ:ମ:)

(୫) ଆନନ୍ଦ ପ୍ରତିମା ପ୍ରାୟେ ମନୋହର
ମୂରତି ଯୁବଣ ତନି,
ରୂପ-ରଣେ ଦଳି ଦେବେ ଯେହୁ ଗୁରୁ-
ଚରଣେ ପୁର-କାମିନୀ । (ପ୍ର:ବ:)

(୬) ବଶୁଧାଲ ଶିଶୁ- ହରଣାକ୍ଷୀ ରତ୍ନ-
ଭୂଷଣେ କିବା ମଞ୍ଜୁଳ
ତୁଳା ତାର ସିନା ହୁଅନ୍ତା ତଡ଼ିତ—
ଲତାରେ ପୁଟିଲେ ପୁଲ । (ନ:କେ:)

ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା *

(Hypothetical Metaphor)

ପ୍ରକୃତରେ ଅନ୍ୟରୂପେ ସମ୍ଭାବନା ଯେବେ
ହୁଅଇ ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ନାମ ଅଳଙ୍କାର ତେବେ ।

ନିଶ୍ଚୟମୁଖେ ଅନ୍ଧକାର ମଣୁଅଛି ମୁହିଁ
କୋଳୀ-ବରହ-ଅନଳ-ଧୂମସ୍ତୋମ ଏହି । (ସୁଭଲ)

ଏଠାରେ ସନ୍ଧ୍ୟାକାଳୀନ ଅନ୍ଧକାର ଚନ୍ଦ୍ରବାଣୀ-ବରହା-
ନଳର ଧୂମସମୂହରୂପେ ସମ୍ଭାବନା କରା ଯାଇଅଛି ।

ଉପମେୟକୁ ଉପମାନ ରୂପେ ସମ୍ଭାବନା କରାଗଲେ ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ଏଥିରେ ଯେପରି, ସତେ, କି ପ୍ରଭୃତି ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାବୋଧକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ । ଏ ପ୍ରକାର ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ଥିଲେ ବାଚ୍ୟୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ହୁଏ, ନ ଥିଲେ ପ୍ରଜ୍ଞାପୂ-ମାନୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ହୁଏ ।

ବାଚ୍ୟୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାର ଉଦାହରଣ :—

(୧) ରାମକୃଷ୍ଣ ସଙ୍ଗେ ଦେନି ସଫଳାର ସୁତ,
ବାହୁଲ ଅପୂର୍ବକରି ଗୋପଦାଣ୍ଡେ ରଥ,
କି ଅବା ମାତଳି ସଙ୍ଗେ ବିଜେ ଶତୀନାଥ !
ମଦନ ବିଜୟେ କି ୮ ସମ୍ବର ସମରେ !
ଚନ୍ଦ୍ର କି ଗମନ କରି ଯାଉଛି ଅମ୍ବରେ ? (ମ:ମ:)

(୨) ଇନ୍ଦ୍ର ମାଳ-କାନ୍ତି ବିଶାଳ ଶୋଭାଶ୍ରୀ,
ଦେଖି ମୋ ମନକୁ ଆସଇ ଏପରି,
ଉଦୟ ଉଠନ୍ତି କି ଭେଦିଣ ଅବନୀ
ମୟୁରବିରଚିତ ଯାନେ ବୈଭେଚନ ! (ଚିଲିକା)

ଏଠାରେ ଉପମେୟ ଶୋଲସାକୁ ଉପମାନ (ମୟୂରବତୀ
ସାନ) ରୂପେ ସମ୍ଭାବନା କରାଯାଇଅଛି ।

(୩) ଚୁମ୍ବି ଚରଣକୁ ଚକ୍ରର ରାଜି ଦୋଳେ ଚରମେ,
ମଦନ-କେତନ ଉଡ଼ାଇ କବା ଶୋସା ଆଶ୍ରମେ ? (ତ: ସା:)

(୪) ଶ୍ରେତାଙ୍ଗ ଚଢ଼ାଇଗୁଡ଼ା ସମୁଦ୍ରଗତ,
ମାର ଭେଦ କବା ଉଠେ ଯିବାବତ ? (ଚଳିକା)

(୫) ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ଛୁୟାପଥ ନୟନ ରମେ,
ଧରମ ଦାଣ୍ଡ କି ସେ ପାପ କର୍ମମେ ! (ଭୂ: ସ୍ତ୍ର:)

(୬) ଦେଖିଲୁ ସୁନ୍ଦରୀ ସନ୍ତୁଳନେ ଅପୂର୍ବ
ସୁନ୍ଦର ସୁବଳ ବର,
ଅଙ୍ଗବନ୍ଧୁ କି ସେ ଅନଙ୍ଗ ଅଧରା
ନରରୂପୀ ସୁଧାକର ! (ପ୍ର:ବ:)

(୭) ବିନ୍ଦୁ ବିନ୍ଦୁ ଜଳ ରହିଛି ଗୁରୁ କୁଟିଳ ବାଳେ
ଭୂଷାର ବୃଷ୍ଟି କି ହୋଇଛି ନବ ତମାଳଦଳେ ? (ଲ:ବ:)

(୮) ହରଧର ରଜତର ଦେଖି ମାର ପର ପରଶଂସା ନ ସହି
କନକ ମଞ୍ଜୁଳ ଶଇଳ ଯୁଗଳ କି ସାର ଉରଦେଶେ ବିହି
ବଢ଼ାଏ, ଝମେ ଝମେ ତାର ଉନ୍ନତ
ମଦନ ମୋହନ ମିଶି ବେନି ଜନ ସଦନ ତହିଁ କଲେ ସତ ।
(ବ:ଚ:)

(୯) କଳା କଳେବର କହୁଁଛ ସଙ୍ଗେ ରେହିଣୀସୁତ
କରନ୍ତି ମଥୁରା ବିଜୟ ଦାଣ୍ଡେ ଦେଶ ସଙ୍ଗାତ
ଶସି ପଡ଼ୁଛି କି ଆକାଶୁଁ କିଏ ଗଙ୍ଗାସମୁଦ୍ର !
(କଳାକଳେବର ତ:)

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମାନୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାର ଉଦାହରଣ :—

(୧) ବାଳୀ ଭାଲଲ ବେଳେ ନେତ୍ର

ଜୀବନ ହୋଇଲୁ ଆରତ;

ଖେଳି ଆସୁଛି କାଳ ଅନ୍ଧ

ଏ ମୋତେ ଦଂଶିବାର ପାଇଁ । (ଲ:ବ:)

ଏଠାରେ ଉପମେୟ (ନେତ୍ର ଭାଲବା)କୁ ଉପମାନ (କାଳ-
ଅନ୍ଧ ଖେଳବା) ରୂପେ ସମ୍ଭାବନା କରାଯାଇଛି । ମାତ୍ର ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା-
ବୋଧକ କୌଣସି ଶବ୍ଦର ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ ।

(୨) କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବିମୂଢ଼

ହୋଇ ମହାରାଜ

ରହିଲେ ବିଷମ କଷ୍ଟେ,

ବିଚାରିଲେ ମନେ

ଚୁରୁହୁ । ସହସା

ପଶିଗଲୁ ନାଗ କଣ୍ଠେ । (ପ୍ର: ବ:)

କର୍ତ୍ତବ୍ୟବିମୂଢ଼ ରାଜାଙ୍କୁ ନାଗକଣ୍ଠରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିବା
ଚୁରୁହୁ ରୂପେ ସମ୍ଭାବନା କରାଯାଇଅଛି । କୌଣସି ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା-
ବୋଧକ ଶବ୍ଦ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏ ସ୍ଥଳରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମାନୋତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା
ଅଳଙ୍କାର ।

ସ୍ଵପ୍ନାବୋକ୍ତି *

ସ୍ଵପ୍ନାବ ବର୍ଣ୍ଣନା ହେଲେ ସ୍ଵପ୍ନାବୋକ୍ତି ହୋଇ,

ଦେଖ, ମୃଗ ଚଳନେତ୍ର ପ୍ରବ୍ୟକର୍ତ୍ତ୍ତ୍ଵେ ରହି । (ସୁତଳ)

ଶିଶୁ, ପଶୁ ଓ ପକ୍ଷୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ଆକାର ଓ ଫିସ୍କାର ଚମତ୍କାର
ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ସ୍ଵପ୍ନାବୋକ୍ତି କହନ୍ତି । ଦ୍ରବ୍ୟ, ଗୁଣ, ଜାତି ଓ ଫିସ୍କା
ରୂପରେ ସ୍ଵପ୍ନାବୋକ୍ତି ହୋଇପାରେ ।

* ସ୍ଵପ୍ନାବୋକ୍ତିଦ୍ଵାରା ସ୍ଵପ୍ନାବୋକ୍ତି ସ୍ଵପ୍ନାବୋକ୍ତିନମ୍ । [ସା:ଦ:]

ଉଦାହରଣ :—

(୧) (ହିୟାଗତ)—

ଉଡ଼ଇ ପତାକାଶ୍ରେଣୀ ଅମ୍ଭରେ,
ମଙ୍ଗଳ ବାଜଣା ବାଜେ ପୁସ୍ତରେ,
ଶୁଭ ଚୌଦିଗେ ଶୁଭ ସଜୀତ,
ଧୂପ ପୁଷ୍ପ ଗନ୍ଧେ ପୁଷ୍ପ ପରିତ,
ମହାନନ୍ଦେ ପୁରବାସୀ,

ବିବିଧ ବିଧାନେ ରତ ନରନାରୀ
ଶ୍ରୀରାମ ଶୁଭ ମନାସି । (ଶ୍ରୀରାମ ବନବାସ)

ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ ଅଭିଷେକ. ଉପଲକ୍ଷରେ ଅଯୋଧ୍ୟାର ଶୋଭା
ପ୍ରାକୃତିକ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

(୨) ଧୂଳି ଉଡ଼ାଇଣ ଦାଣ୍ଡେ କରି ହମ୍ଭାରଡ଼ି,
ଯାଉଛନ୍ତି ଗୋରୁପଲ ଗୋଠରୁ ବାହୁଡ଼ି ।
ହଳକାମ ସାରି ଚଷା ମହା ଆନନ୍ଦରେ,
ନାନା ରଙ୍ଗେ ଗୀତ ଗାଇ ବାହୁଡ଼ଇ ଦରେ । (ସନ୍ଧ୍ୟା)
ଏହା ସନ୍ଧ୍ୟାକାଳୀନ ଗ୍ରାମ୍ୟଦୃଶ୍ୟର ପ୍ରାକୃତିକ ବର୍ଣ୍ଣନା ।

(୩) ସୁସାବ ସୁନ୍ଦର ଲକ୍ଷ୍ମୀ କୃଷ୍ଣସାର
ଗଗନେ ଅଧିକ ଯାଇ,
ଥରେ ଥରେ ମାଡ଼ ଦେଉଥାଏ ବନ-
ଭୂମିରେ ପାଦ ପକାଇ ।

ପୁଞ୍ଜ ଲପଟାଇ ଶ୍ରୀଚ ସଙ୍କୁରୁଇ
 ଆଶ୍ୱିନ-ପତନ-ଭୟେ,
 ଗ୍ରୀବା ଶୁଙ୍ଘି ଅରେ ଅରେ ରଥେ ବୁଝି
 ପଳାଏ ପୁଣି ଅଥୟେ । (ପ୍ର:ବ:)

ଏଠାରେ ଦୁଷ୍ଟନ୍ତଙ୍କ ରଥଦ୍ୱାରା ଅନୁଧାବିତ ମୃଗର କାର୍ଯ୍ୟା-
 ବଳୀ ଚମତ୍କାର ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

(୪) ଦେଖ କୃଷ ଶିଖରେ ମୟୂରଗଣ
 ଆରେହି ବାଳାତପ ସେବନେ ମଗ୍ନ ଯେ,
 ହିମ-ବିନ୍ଦୁ-ଗଚିତ କଣ୍ଠକୁ ମୋଡ଼ି
 ଚକ୍ଷୁରେ ବ୍ୟସ୍ତ ପୁଞ୍ଜ ଦ୍ୟନ୍ତ ସଜାଡ଼ି ଯେ ।
 (ସହୃଦୟାନନ୍ଦ)

(୫) ଅଚକିତ ଚିତ୍ତେ ଭ୍ରମନ୍ତି କୁରଙ୍ଗେ ହୃଦୁ ଶଙ୍କା ପରିହରି
 ବିବିଧ ବିଚିତ୍ରୀ ପଦପୁଷ୍ପଫଳେ ଅଛନ୍ତି ଗୋସ୍ତା ବିସ୍ତାର ।
 ଭ୍ରମନ୍ତି ଚୈଦିଗେ କପିଳ ଗୋଧନ ନ ଦିଶେ ଶସ୍ୟକେଦାର
 ବୃକ୍ଷପତ୍ର ମଧ୍ୟ ଉଠି ଯଜ୍ଞଧୂମ ଦିଶୁଅଛି ବହୁଦୂର ।

(୬) (ଦ୍ରବ୍ୟଗତ) —

କଳାକଳେବର ଧୂଳିଧୂସର, କଟିରେ କଙ୍କିଣି, ନାହିଁ ଅମ୍ବର
 କାକର ପ୍ରାୟେ ଝାଳ ବିନ୍ଦୁ ବିନ୍ଦୁ, କଳିତ କରୁଛି ଶ୍ରୀମୁଖ ଇନ୍ଦୁ ।

(୭) (ଜାତିଗତ)—

ଦାସବୋଲି ଯାହା କଲ ଦଇବ, ତା ଶୁଦ୍ଧ ବଚନେ କିସ କହିବ ?
 ଭାରି ହେଉ ପଛେ ଉରଜ ଶ୍ରେଣୀ, ନାଶରେ ପୁଣି ତାକୁ ନିକ ଗଣି,
 କାହାର ସେ ନୁହେଁ,
 ଜୁହାର ଗେହ୍ଲାଇ ପରାଣ ଦହେ । (କବିସୂର୍ଯ୍ୟ)

(୮) (ଗୁଣଗତ)—

ମାତରେ ହାଡ଼ି ହୋଇଥିଲେ ହେଲେ, କାତରେ ରୂପା ଚାରି ଚିନା ଥିଲେ,
 ହାତରେ ତାକୁ ତଳପକୁ ଡାକ, ଛାତରେ ଭଡ଼ି ଶୁଆଏ ସେ ଜାକ
 କାତଟି ଛଡ଼ାଇ,
 ରାତି ଶେଷରେ ଦିଏ ଦଉଡ଼ାଇ । (କବିସୂର୍ଯ୍ୟ)

(୯) (ନିୟମଗତ)—

କେ କେଜା ପରାଏ ନାଚି ନାଚି ଯାଏ କେ ବକ ପରାଏ ବସନ୍ତି,
 କେ ଭୁଜ ବେଳାର କରି ଅନ୍ଧକାର କରି ହୁଙ୍କାର ବିସ୍ତାରନ୍ତି ।
 (ର: କ:)

ଏହି ଅଳଙ୍କାରର ପ୍ରୟୋଗ ପାଇଁ ସୂକ୍ଷ୍ମ ପର୍ଯ୍ୟବେକ୍ଷଣ ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇଥାଏ । କୌଣସି ପ୍ରାଣୀ ବା ବସ୍ତୁର ରୂପ ବା ନିୟମର ସାଧାରଣ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏହି ଅଳଙ୍କାରର ସାଧକ ହୁଏ ନାହିଁ ।

(୧୦) ଦେଖ ବଳୀବର୍ଦ୍ଧ ଗାଣ୍ଡ-ନନ୍ଦନ,

କରୁଅଛି ମୁଖେ ତୃଣ ଚବଣ,
 ଗୋଟିଏ ଲଙ୍ଗୁଳ ଅଛଇ ବନ୍ଧି,
 ଶିରରେ ଆବର ବିଷାଣ ଦୁଇ ।

ଏଠାରେ ଜୀବବିଶେଷର ସ୍ୱରୂପ ଏବଂ ନିୟମର ବର୍ଣ୍ଣନା ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା, ସ୍ୱାଭାବୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ନାହିଁ; କାରଣ ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଚମତ୍କାରତାର ଅଭାବ ।

ବିରୋଧାଭାସ *

ବିରୋଧ ଜନ୍ମିଲେ ବାକ୍ୟେ ବିରୋଧ ଆଭାସ,
ପରିହାର କରି ତାର କରନ୍ତି ଉଚ୍ଛାସ ।
ତେଜରେ ମିଶି ଚଳନ୍ତୁ ଅମିଶବିଜୟୀ,
ବରୁର-ଚକ୍ଷୁ ଏ ନୃପ ବରୁର-ଚକ୍ଷୁ ଏହି । (ସୁଭଲ)

ଯଦି ଦୁଇ ବାକ୍ୟାର୍ଥ ମଧ୍ୟରେ ଏପରି ଶବ୍ଦବିନ୍ୟାସ ହୋଇ-
ଥାଏ ଯେ ସେ ଦୁଇଟିର ଅର୍ଥ ପରସ୍ପରବିରୋଧୀ ମନେ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ
ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ଗ୍ରହଣ କଲେ ବିରୋଧର ଅବସାନ ହୁଏ, ତେବେ
ସେଠାରେ ବିରୋଧାଭାସ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ; ଯଥା—

(୧) ଏକାନ୍ତେ ମିଶ ସଙ୍ଗତେ କ୍ଷଣେ ନ ବସିଲା,
ଏକାନ୍ତେ ମିଶରେ କେତେ ସୁଖ ପ୍ରକାଶିଲା ।

(ପ୍ରେ: ସ୍ୱ: ନ:)

ମିଶ ସଙ୍ଗରେ ନ ବସି ମିଶକୁ ସୁଖ କରିବା ଆପାତତଃ
ପରସ୍ପରବିରୁଦ୍ଧ ମନେହୁଏ । ମାତ୍ର ଦ୍ୱି ଖାତ୍ୱ ‘ମିଶ’କୁ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଅର୍ଥରେ
ଗ୍ରହଣ କଲେ ବିରୋଧ ରହେ ନାହିଁ ।

ବିରୋଧାଭାସ ଅଳଙ୍କାରରେ ପ୍ରକୃତ ବିରୋଧ ନ ଥାଏ ।
ଆପାତତଃ ବିରୋଧ ଥିଲା ପରି ବୋଧହୁଏ ।

* ନାତିବୁଝିଉର୍ଜାତ୍ୟଦ୍ୟୈର୍ଗୁଣୋ ଗୁଣାଦିଭୁକ୍ତିଃ

ଚିନ୍ତା ଚିନ୍ତା ଦ୍ରବ୍ୟାଭ୍ୟାଂ ଯଦ୍ରବ୍ୟଂଦ୍ରବ୍ୟେଣ ବାମିଥଃ

ବିରୁଦ୍ଧମେବ ଭାସେତ ବିରୋଧୋଽସୌ ଦଶାକୃତଃ । [ସା:ଦ:]

(୨) ତରଣିର ଗତି ସ୍ଥକିତ ହୋଇଲ
 ବଢ଼ିଲା ତରଣି-ଗତି,
 ଜୀବନ ଗୁଡ଼ିନେ ପୁଲିନ-ଆବଳୀ
 ହୋଇଲା ପୁକାନ୍ତିମଣି । (ବିଶୋପାଳା)

ଏଠାରେ ତରଣିର ଗତି ସ୍ଥକିତ ହେବା ଓ ତରଣିର ଗତି ବଢ଼ିବା ପରସ୍ପରବିରୁଦ୍ଧ ବୋଲି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମାନ ହୁଏ, କିନ୍ତୁ ତରଣି ଶବ୍ଦକୁ ନୌକା ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଏହିପରି ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ ନେଲେ ବିରୋଧ ରହେ ନାହିଁ । ସେହିପରି ଜୀବନ ଗୁଡ଼ିବା ହେତୁ ପୁଲିନାବଳୀ ପୁକାନ୍ତିମଣି ହେବା ଦ୍ଵାରା ବିରୁଦ୍ଧ ଅର୍ଥ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମାନ ହେଉଅଛି । କିନ୍ତୁ ‘ଜୀବନ’ ଶବ୍ଦକୁ ଜଳ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କଲେ ବିରୋଧ ରହୁନାହିଁ ।

(୩) ବିଭୂତ ବାଞ୍ଛିକ ନୋହି, ବିଭୂତ ବାଞ୍ଛିକ
 ବର୍ଜିତ କାମ ଉଦୟ କାମଉଦୟକ । (ବୈବଃ)

ଯେ ବିଭୂତବାଞ୍ଛିକ ସେ ବିଭୂତବାଞ୍ଛିକ ନୁହେଁ; ଯେ କାମୋଦୟବର୍ଜିତ, ସେ କାମଉଦୟକ । ଏପରି ବାକ୍ୟ ବିରୁଦ୍ଧାର୍ଥକ ବୋଲି ପ୍ରତୀତ ହୁଏ ।

କିନ୍ତୁ ‘ବିଭୂତ’ ଶବ୍ଦକୁ ଯାଶ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ଓ ଭୟ ଏହି ଦୁଇ ଅର୍ଥରେ ଏବଂ ‘କାମୋଦୟ ବର୍ଜିତ’କୁ ନିଷ୍କାମ ଅର୍ଥରେ ଓ ‘କାମ ଉଦୟକ’କୁ ଅଭୀଷ୍ଟସାଧକ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କଲେ ବିରୋଧ ରହୁନାହିଁ । ଏଣୁ ଏଠାରେ ବିରୋଧାଭାସ ଅଳଙ୍କାର ।

ବିଭାବନା *

(Effect without cause)

ବିନାକାରଣରେ କାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଲେ ଉତ୍ପନ୍ନ
 ବିଭାବନା ଅଳଙ୍କାର ବିରୁଦ୍ଧ ନିପୁଣ ।
 ଲକ୍ଷାରସ ବ୍ୟତିରେକେ ଭ୍ରମର ଚରଣ ।
 ରକ୍ତ ହୋଇଅଛି ଏହି ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶୋଭନ । (ସୁତଳ)
 କାରଣ ବିନା କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲେ ବିଭାବନା
 ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ:—

- (୧) ସୁଖେ ପଡ଼େ ପୁଣି ଏଭଳି ବିପାକ
 ଏଡ଼େ ବେଗରେ
 କେ କହିବ କାହୁଁ ଏ ବଳ ପଡ଼ିଲ
 ବିନା ମେଘରେ ? (ଉଷା)
- (୨) ବସନ୍ତ ଋତୁ^୧ ଅନ୍ତ ହୋଇ ନାହିଁ ଗୋଷ୍ଠୀ
 ବଚନ କୋକିଳ କିପା ଛାଡ଼ିଲ ମାଧୁଷ୍ଠ ? (ବି: ବି:)
- (୩) ନୁହେଁ ଚନ୍ଦ୍ରକର କରେ ଆହ୍ଲାଦ
 ଅମୃତ ନୁହେଁ ସେ ତହୁଁ ସୁଆଦ,
 ଚିନ୍ତା ନୁହେଁ, ଜାତ କରେ ବିଷାଦ
 ବଡ଼ାଏ ଗରବ ନୁହେଁ ସମ୍ପଦ । (ବି: ବି:)

* ବିଭାବନା ବିନା ହେତୁ କାର୍ଯ୍ୟୋତ୍ପତ୍ତିରୂପେ [ସା:ବ:]

ଦରଶି ହୁଅନ୍ତି ଆତ୍ମା, ମହାଦୋର ତମେ
 ଘାପସତ୍ତ୍ୱେ, ମମତାର ଦୁର୍ଲ୍ଲେଖ୍ୟ ବନ୍ଦନେ ।
 ଚଣ୍ଡ ଇତ୍ୟାଦି କାରଣ ଥାଇ କାର୍ଯ୍ୟର (ଦର୍ଶନାଦ) ଅସ୍ତବ
 ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବାରୁ ବିଶେଷୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ।

ସମାସୋକ୍ତି *

ପ୍ରସ୍ତୁତରେ ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ଅର୍ଥ ଯେବେ ଗ୍ରସେ
 ସମାସୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ସେଠାରେ ପ୍ରକାଶେ ।
 ଦୋଷାକର ନାମକୁ ସେ ସତା ଅଛି ବହି
 ଆତ୍ମୀମୁଖ ରମୁଅଛି ରକ୍ତଚନ୍ଦ୍ର ଏହି । (ସୁତଳ)

[ଆତ୍ମୀ = ଇନ୍ଦ୍ର ଅଧିଷ୍ଠିତ ପଦ୍ମଦିଗ; ଦୋଷାକର = ଚନ୍ଦ୍ର ।
 ଦୋଷାକର ଅର୍ଥାତ୍ ଚନ୍ଦ୍ର ଆତ୍ମୀମୁଖ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରାଚୀ ଦିଗକୁ
 ରମୁଅଛି । ଏପରି କହିବାଦ୍ୱାରା ଅନୁରାଗୀ ଚନ୍ଦ୍ରର ପରଦାସ୍ତକ୍ତି
 ରୂପକ ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ପାଉଅଛି ।]

ସମାନ କାର୍ଯ୍ୟ, ଲିଙ୍ଗ ବା ବିଶେଷଣ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରକୃତ ବା
 ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବସ୍ତୁଠାରେ ଅପ୍ରକୃତ ବସ୍ତୁର ବ୍ୟବହାର ଆଶ୍ୱେପଣ
 କରାଗଲେ ସମାସୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଉଦାହରଣଟିରେ ରକ୍ତଚନ୍ଦ୍ରଠାରେ ଅନୁରାଗୀ
 ନାୟକର ଏବଂ ଆତ୍ମୀ (ପ୍ରାଚୀ ଦିଗ ଠାରେ ନାୟକର ବ୍ୟବହାର
 ଆଶ୍ୱେପ ହୋଇଅଛି । ଚନ୍ଦ୍ର, ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ପ୍ରାଚୀଦିଗ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ଏବଂ

* ସମାସୋକ୍ତି ସମ୍ପର୍କିତ କାର୍ଯ୍ୟଲିଙ୍ଗବିଶେଷଣେ

ବ୍ୟବହାର ସମାଶ୍ୱେପ ପ୍ରସ୍ତୁତେନ୍ୟସ୍ୟ ବସ୍ତୁନଃ । [ସାଂଦ୍ଧ୍ୟ]

ନାୟକ ନାୟିକାକୁ ଚୁମ୍ବନ କରେ । ଏଠାରେ ସମାନ କାର୍ଯ୍ୟ ଓ ଲଙ୍ଘନାସ୍ତ୍ର ଚନ୍ଦ୍ରଠାରେ ନାୟକର ଓ ପ୍ରାଚୀନ୍ଦ୍ରଠାରେ ନାୟିକାର ବ୍ୟବହାର ଆରୋପ କରାଯାଇଅଛି ।

ଉଦାହରଣ:—

(୧) ସମଗର ପଦ—

ବନେ କମଳିନୀ—

ନୟନୁ ହିମଲେତକ

ସରଗେ ପୋଛିଲେ

ନିଜକରେ ଦେବ

ମିହିର ବିଶ୍ୱଦେଘାତକ । (ପାଦଶା)

କମଳିନୀ-ନୟନରୁ ହିମଲେତକ ପୋଛିବା କାର୍ଯ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବସ୍ତୁ ସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କଠାରେ ନାୟକର ଏବଂ କମଳିନୀଠାରେ ନାୟିକାର ବ୍ୟବହାର ଆରୋପ ହୋଇଥିବାରୁ ସମାସୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହେଲା । ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇପାରେ ଯେ ‘କର’ ଏହି ଶ୍ଳିଷ୍ଟ ପଦଟି ଦ୍ୱୟ ଓ କରଣ ଉଭୟ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ ଏହି ଆରୋପର ସାଧକ ହୋଇଅଛି ।

(୨) ଚନ୍ଦ୍ରକାଲିଙ୍ଗନ

ସୁଖେ ପ୍ରୟୁକ୍ତିତ—

ହୃଦୟ ସରିତପତି

ସରିତକୁ ପ୍ରତି

ଅନାଦର କରି

ଠେଲି ଦେଲା ଫଟକତ । (କାବ୍ୟବ୍ୟାସ)

ଚନ୍ଦ୍ରକାଲିଙ୍ଗନ ସୁଖ ହେତୁ ପ୍ରୟୁକ୍ତି ହୃଦୟ ସରିତପତି ସରିତକୁ ଅନାଦର କରି ପଛକୁ ଠେଲିଦେବା ଏଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ସରିତପତିଠାରେ ନାୟକର ଓ ସରିତଠାରେ ନାୟିକାର

ଆସେପ ହେଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ନାୟକ ପରନାଶର ଆଲିଙ୍ଗନରେ ପ୍ରୟୁକ୍ତ ହୃଦୟ ହୋଇ ନିଜର ପତ୍ନୀପ୍ରତି ଅନାଦର କରଥାଏ । ଏହି ଅର୍ଥଟି ସରଳପ୍ରତି ପୁଂଲିଙ୍ଗ ଓ ସରଳ ସ୍ତ୍ରୀଲିଙ୍ଗ ହୋଇଥିବାରୁ ସମ୍ଭବ-ପର ହୋଇଅଛି ।

(୩) ବିମଳା ଚଟିମା-ଚଟ କାନନେ
 ବସନ୍ତେ କୋକିଳ ଭ୍ରମର ସ୍ବନେ
 ନୟା-କଳକଳ ଶୁଣିଣ ଚଞ୍ଚଳ
 ହୁଅଇ ତୋ ମନ; ଚାହିଁ ବଚନେ
 ନୟାକୁ ରହସ୍ୟ ଶୁଣି ବିଜନେ । (କବିତାବଳୀ)

ଏଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବସୁ ହେଉଛି ବାୟୁ । “ନୟାକୁ ବିଜନରେ ରହସ୍ୟ ଶୁଣିବା” କାର୍ଯ୍ୟ ଏହି ବାୟୁଠାରେ ଆସେପ ହୋଇଥିବାରୁ ବାୟୁ ନାୟକରୂପେ ଓ ନୟା ନାୟିକା ରୂପେ ଚର୍ଚ୍ଚଣା କରାଯାଇଅଛି । ସୁତରାଂ ଏଠାରେ ସମାସୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି ।

(୪) ପ୍ରଶାନ୍ତ ନିଶାନ୍ତ କାଳ ବିରାଜେ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳେ
 ଉଷାର ଭୂଷାର ଶୁଭ୍ର ଲଲଟ-ମଣ୍ଡଳେ । (ରଂପ୍ରାଂଦେଂ)

ଏହିଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବିଷୟ ହେଉଛି ଉଷାକାଳ । ଏହାଠାରେ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ବିଷୟ ‘ଲଲଟ’ର ଆସେପ ହୋଇଥିବାରୁ ସମାସୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହେଲା ।

ବ୍ୟାଜସ୍ତୁତି (Irony)*

ନିନ୍ଦାରୁ ଡୋଇଲେ ସୁଖ ବ୍ୟାଜସ୍ତୁତି ଡୋଇ
ସୁଖରୁ ନିନ୍ଦା ଡୋଇଲେ ଅଳଙ୍କାର ସେହି ।
ପାପୀଙ୍କି ନେଉଛ ସ୍ବର୍ଗେ; ଗଙ୍ଗେ, ଏ କି ଧର୍ମ
ଭୁଲର ତ ବଡ଼ ବୁଦ୍ଧି, ନାହିଁ ଭୁଲ ସମ । (ସୁଭଳ)

ନିନ୍ଦା ଛଳରେ ସୁଖ ବା ସୁଖ ଛଳରେ ନିନ୍ଦା କରାଗଲେ
ବ୍ୟାଜସ୍ତୁତି ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ:—

(୧) ଗୁପ୍ତାଦାନେ ଦକ୍ଷ ଯହିଁ ନାଗଫେଣି
ମାର ଦାନେ ପୁଣି ମଞ୍ଜରୀକା ବେଣୀ ! (ଚଳିକା)
(ସୁଖ ଛଳରେ ନିନ୍ଦା)

(୨) କେନ୍ଦୁ ବୋଲେ “ମୁହିଁ ଅଟଇ ଦିପୋଟି;
କଳାଲେକଙ୍କର ଉନ୍ନତିର କୋଟୀ,
ଲଭିଅଛି ମୁହିଁ ବଳେ କଉଶଳେ
ମୋତେ ପୁଣି କିଏ ବସାଇବ ତଳେ ।” (ଦରବାର)
(ସୁଖ ଛଳରେ ନିନ୍ଦା)

(୩) ନବଦୁର୍ଗରାଣ; ଇଷ୍ଟ ଦେବତା ପରି ଆଚରଣ । (ଯଦୁମଣି)
(ସୁଖ ଛଳରେ ନିନ୍ଦା)

* ନିନ୍ଦାସ୍ତୁତିରୂପ ବାସ୍ତବ୍ୟ ଗମ୍ୟଦୃଷ୍ଟିନିମନ୍ତ୍ରଣ [ପାଃଦ:]

(*) କି ଅପୂର୍ବ ଆଦର ସେ କରଇ ମୋତେ
 କେତେରୂପେ କେତେ ଚାହେଁ ପେଷେ ଶୁଣିବେ । (ମ: ମ:)
 (ସୁତି ଛଳରେ ନିନ୍ଦା)

(୭) ଲୋକଟି ବଡ଼ ଧାର୍ମିକ । ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଚଉଟିଟା ଏକାଦଶୀ;
 ଚାଳିଶଟା ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଗୋଟାଏ ଛୁଡ଼ ପଡ଼ନ୍ତା, ଏ କଥା
 କହିବାକୁ ଆମେ ନାହିଁ । ଏକାଦଶୀ ଦିନ ଭୁଲସୀପି-
 ଜଳମାସ ଅବଲମ୍ବନ । (ଛ: ମା: ଆ:)
 (ସୁତି ଛଳରେ ନିନ୍ଦା)

ଉଲ୍ଲେଖ *

ଅନେକ ଅନେକ ରୂପେ ଏକକୁ ଦେଖନ୍ତି
 ଉଲ୍ଲେଖ ନାମକୁ ହୁଏ ତହିଁ ଅଳଙ୍କୃତି ।
 ବ୍ରହ୍ମବାଦୀଙ୍କର ବ୍ରହ୍ମ ଅସୁରକୁ କାଳ
 ଏକ କୃଷ୍ଣ ଦୃଶ୍ୟ ହେଲେ ବାଳକଙ୍କୁ ବାଳ । (ସୁଭଳ)

ଏକ ବିଷୟ ଅନେକ ଲୋକଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅନେକ ପ୍ରକାରେ
 ଉଲ୍ଲିଖିତ ହେଲେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ:—

(୧) ବାବୁ ସେ ଯେ ନବନାଗର କାହ୍ନୁ
 ଦେଖି ପାସୋରିବ କାହାର ମନୁ ।
 ଶିଶୁକୁ ଦଶନ୍ତ ଶିଶୁ ପରାସେ
 ନାଶକ ଦୁଷ୍ଟ କି ମଦନ ରାସେ ।

* କୃତଦ୍ୱେଦାଦ୍ ଗୁଣାଦୃଶ୍ୟଂ ବିଷୟାଣାଂ ତଥା କୃତନ୍ତୁ
 ଏକସ୍ୟାନେକଧୋଲ୍ଲେଖେ ଯଃ ସ ଉଲ୍ଲେଖରସ୍ୟତେ । [ସା.ଦ:]

ବୁଦ୍ଧକୁ ବାଳକ ସ୍ୱଭାବ ମତି
 ଜ୍ଞାନୀଙ୍କ ନିର୍ଗୁଣ ରୂପ ଶ୍ରୀପତି
 ଭକ୍ତକୁ ନନ୍ଦନନ୍ଦନ ପରି
 ନାନାରୂପ ଧରେ ମନ୍ଦରଧର । (ମ:ମ:)

ଏକ ବିଷୟ (ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ) ଶିଶୁକୁ ଶିଶୁପରି, ନାରୀକୁ କନ୍ଦର୍ପପରି,
 ବୁଦ୍ଧକୁ ବାଳକପରି, ଜ୍ଞାନୀକୁ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମପରି, ଭକ୍ତକୁ
 ନନ୍ଦନନ୍ଦନ ପରି ଦର୍ଶିଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଉଲ୍ଲେଖ
 ଅଳଙ୍କାର ।

ଅନନ୍ଦପୁ *

ବାକ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଏକ ପଦାର୍ଥକୁ ଉପମାନ ତଥା ଉପମେୟରୂପେ
 ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥିଲେ ଅନନ୍ଦପୁ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।
 ଉଦାହରଣ:—

(୧) ତହିଁ ସିଂହାସନେ ସୁନ୍ଦରୀ ଆସୀନା
 ଜଗତେ ଭୁଲନା ସେହି ତାର ସିନା । (ଚଳିକା)

(୨) ଯେ ରୂପ ଗଗନ ଗଗନ ସଦୃଶ
 ସାଗର ସାଗରୋପମ
 ଅବନୀ ମଣ୍ଡଳେ ସର୍ବ ରାଜଗୁଣେ
 ତୁମ୍ଭେ ଏକା ତୁମ୍ଭ ସମ । (ଇନ୍ଦୁ ମଣ୍ଡା)

* ଉପମାନୋପମେୟଦ୍ୱୟମେକସ୍ୟେବ ହୃଦୟଃ । [ସା:ଦ:]

(୩) ରାଧା ପରି ରାଧା ସିନା, ରେ ସଙ୍ଗି ନି,
ପ୍ରାୟ ମାତରକ ଅଛନ୍ତି ଯେତେକ
ସବେ ପିତଳ ସେ ସୁନା । (ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ)

ପ୍ରତୀପ (Reversed Simile) *

ଉପମେୟ ପରି ଉପମାନ ହେଲେ ଉକ୍ତ
ପ୍ରତୀପ ବୋଲି ତାହାକୁ କରନ୍ତି ବିଖ୍ୟାତ ।
ରାମ ମୁଖ ପରି ଚନ୍ଦ୍ର ଶୋଭାକୁ ବଢ଼ିଛି
ବୃଥାବର୍ଥ ମାତ୍ର ତାର ନ ଜାଣେ ଏ କିଛି । (ସୁଭଳ)
ପ୍ରକୃତ ଉପମାନକୁ ଉପମେୟରୂପେ କଳ୍ପନା କରାଗଲେ
ଅଥବା ଉପମାନର ନିଷ୍ପଳତା ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଗଲେ ପ୍ରତୀପାଳଙ୍କାର
ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ:—

(୧) ମାରଦ ଗରଜ ମରୁଛୁ କେତେ
ଅରଜି ନାହିଁ ତ ମୋ ବନ୍ଧୁ ଲଳିତ ଭାବ ବିଭବୁଁ କହିବେ ।
ସିଶୁପ୍ରଭା କେଳି ଛୁଇଁଲୁ ସଙ୍ଗାଳି କରି ଫୁଲୁଅଛୁ ଯାହା
ମାଳତେଲାଞ୍ଜନ ବାଳା ଅପଘନ ଛବିକି ଅଳପ ରୁଦ୍ଧା ।
ଉଛୁଷ୍ଟ ଉପମାନ (ସିଶୁପ୍ରଭା) ବର୍ଣ୍ଣନା ପରେ ଉପମେୟ
(ମାଳତେଲାଞ୍ଜନ ଅପଘନ) କୁ ଉପମାନରୂପେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇ
ଅଛି ।

* ପ୍ରସିଦ୍ଧସ୍ୟୋପମାନସ୍ୟୋପମେୟତ୍ୱଂ ପ୍ରକଳ୍ପନଂ

ନିଷ୍ପଳହୃଦୟାନଂ ବା ପ୍ରତୀପମିତି କଥ୍ୟତେ । [ସା: ୩:]

(୨) ପାଞ୍ଚେ ମନ୍ଦର କୁଚ ବଢ଼ିବାରେ
 କିପା ବୁଡ଼ି ନ ମଲି ପାରାବାରେ
 କମ୍ବୁ କଣ୍ଠ ଦେଖି ଅତି ଆଶ୍ଚିରୁ
 ସମ ନୁହେଁ ବୋଲି ଡାକେ ପ୍ରାତରୁ । (ଲ: ବ:)

ଉପମାନ (ମନ୍ଦର, କମ୍ବୁ)ର ନିଷ୍ଠୁଳତା ଏଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

(୩) ମାଳିମାରେ ବାମା ଚୁରୁ କେଶପାଶ
 ତୋ ମାଳ ବାଟକି କଲୁ ଉପହାସ । (ଚିଲିକା)

ଏଠାରେ ଉପମାନ (ମାଳିଗାରି)ର ନିଷ୍ଠୁଳତା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ-
 ଥିବାରୁ ପ୍ରଶଂସାଳଙ୍କାର ।

(୪) ବଶିଷ୍ଠ ବଶପାଇଁ ପ୍ରୀତି ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ହୋଇ-
 ଅଖିମାଦ ଦେବ ଅଖିଆଇ ଶୋଇଛି,
 ପାଣି ଦେବା ଗଣ୍ଡସ୍ଥଳେ ଶଶୀ କୋକନଦ କୋଳେ
 ପଡ଼ିବାର ଶୋଭାକୁ ଦ୍ରସି ଦେଉଛି । (ବ: ଗ:)

ରାଧା ଶେତଳ ହାତ ଉପରେ ରଖି ଶୋଇବା ଶୋଭା
 (ଉପମେୟ) ରକ୍ତ ପଦ୍ମ କାଳରେ ଶୋଇଥିବା ଚନ୍ଦ୍ର (ଉପମାନ)କୁ
 ହସ୍ତୁଥିବା ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଉପମାନ ଉପମେୟଠାରୁ ନିକୃଷ୍ଟ ବୋଲି
 ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରଶଂସା ଅଳଙ୍କାର ।

କାବ୍ୟ ଲିଙ୍ଗ *

ପଦାର୍ଥ ହେତୁ ହୋଇଲେ କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗ ନାମ,
 ମୋର ଚିତ୍ତେ ସିଲେତନ, ଜିତ ହେଲୁ କାମ । (ସୁଭଳ)

* ହେତୋବାକ୍ୟ ପଦାର୍ଥହେଁ କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗ ନିଗଦ୍ୟତେ । [ସା:ଦ:]

‘କୌଣସି ବାକ୍ୟାର୍ଥ ବା ପଦାର୍ଥ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବିଷୟ ପ୍ରତି କାରଣ ହେଲେ କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗ ଅଲଙ୍କାର ହୁଏ ; ଯଥା :—

(୧) ପତି ଚରଣାମୃତେ ରଖିଲ ଆଶା,
ଗଣିଲ ନାହିଁ ଆଉ ଶ୍ଯା ପିପାସା । (ଚପସ୍ତ୍ରୀନା)

ଏଠାରେ ସୀତାଙ୍କର ‘ପତି ଚରଣାମୃତରେ ଆଶା ରଖିବା’ ହେଉଛି ତାଙ୍କ ‘ଶ୍ଯା ପିପାସା ନଗଣିବା’ର କାରଣ । ଅମୃତ ଦ୍ବାଗ ଶ୍ଯା ପିପାସା ରହେନାହିଁ । ଅତଏବ ଏଠାରେ କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗ ଅଲଙ୍କାର ।

(୨) ରେ ଦକ୍ଷିଣ ହସ୍ତ ଭୁଞ୍ଜ ନିର୍ଦ୍ଦୟ ରାମର,
ବଞ୍ଚାଇବା ପାଇଁ ମୃତ ଶିଶୁ ବାହୁଣର ।
ଖଡ୍ଗ ପ୍ରହାର କର ଶତ୍ରୁମୁନି ଶିରେ,
ଦୟାମୟା କାହିଁ ତୋର ଏହି ଜଗତରେ ?
ଭୁଞ୍ଜ ତ ରେ ଅନାୟାସେ ପେଟିଲୁ କାନନେ
ପୂର୍ଣ୍ଣଗର୍ଭା ବୈଦେହୀଙ୍କୁ ନିର୍ବିରୁ ମନେ । (ଉ:ରା:ଚ:)

ଏଠାରେ ‘ପୂର୍ଣ୍ଣଗର୍ଭା ବୈଦେହୀଙ୍କୁ ନିର୍ବିରୁ ମନେ କାନନକୁ ପ୍ରେରଣ କରିବା’ ଶୂଦ୍ର ମୁନିର ଶିରରେ ଖଡ୍ଗ ପ୍ରହାର କରିବାର କାରଣ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ତେଣୁ କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗ ଅଲଙ୍କାର ।

(୩) ତହିଁ କୁବେର ଶାପେ ହୋଇ ପ୍ରେରିତ,
ରହିଲ ଯସ ଦୁଃଖେ ଆତୁର ଶତ୍ରୁ ।
ବଘର ଅନ୍ତେ ହେବ ଶାପ ମୋଚନ,
ବଘର ଅନ୍ତେ କାନ୍ତା ସଙ୍ଗେ ମିଳନ । (ମେ:ଦୁ:)

ଶେଷ ଦୁଇପଞ୍ଚୁକ୍ତି ଯକ୍ଷର ଆତୁରଚିତ୍ରକାର କାରଣରୂପେ
ବଞ୍ଚିତ ।

(୪) ବୁଆ ହେଲ ଈର୍ଷାର ସେ ଆଶା,
ଯେଣୁ ତୁମ୍ଭେ ଏକ କର୍ଣ୍ଣେ ଜାନକୁହାବାଣୀ,
ଶୁଣି ଅନ୍ୟ କର୍ଣ୍ଣ ମୁକ୍ତ ରଖିଲ ଗୁପ୍ତରେ
ଶୁଣିବାକୁ ଅଭୟୁକ୍ତ କଥା ଯଥାକାଳେ । (ମହାଯାଯା)

“ଏକ କର୍ଣ୍ଣରେ ଜାନକୁହା ବାଣୀ ଶୁଣି ଅନ୍ୟ କର୍ଣ୍ଣଟି
ଅଭୟୁକ୍ତ କଥା ଯଥାକାଳରେ ଶୁଣିବାକୁ ଗୁପ୍ତରେ ରଖିବା” ଈର୍ଷାର
ଆଶା ବୁଆ ହେବାର କାରଣରୂପେ ବଞ୍ଚିତ । ତେଣୁ କାବ୍ୟଲିଙ୍ଗ
ଅଳଙ୍କାର ।

ବହୋକ୍ତି (Equivogue) *

ଜଣକର ଅଭିପ୍ରେତାର୍ଥ ଅପର ବ୍ୟକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥରେ
ପରିଣତ ହେଲେ ବହୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

(୧) ତାପସଙ୍କ ଶୁଭି ବିଲେକି ବୋଇଲେ
ନରପତି ଉପହାସେ
“ଧନ୍ୟ ହେ ତାପସ, କର୍ମଫଳ ରଖି
ଦେଇ ଯାଉଛ ମୋ ପାଶେ ।

* ଅନ୍ୟସ୍ଥାନୀୟ ଥିବ କି ବାକ୍ୟମନ୍ୟଥା ଯୋଜନାଦ୍ୱୟ ଯଦି
ଅନ୍ୟଃ ଶ୍ରେଷ୍ଠେଣ କାକ୍ଷା ବା ସାବହୋକ୍ତିସ୍ତତୋ ଦ୍ୱିଧା [ସା: ଦ:]

ପ୍ରକ୍ଷୁବ୍ଧ ହେବ ବସୁତ-ବଶୁତ—

କାରତ ଜାର-ସନ୍ତାନେ ।”

ଶୁଣି ବମ୍ବୁଧାର ଆଶାଲତା ନବ-

ପଲ୍ଲବିତ ହେଲ ପ୍ରାଣେ ।

‘ଜାର’ ଶବ୍ଦ ‘ସାର’ ବୁଝିଲ ଅବଳା

ଅକ୍ଷର ଭେଦ ନ ବାରି । (ପ୍ର: ବ:)

ଶକୁନ୍ତଳା—

(୨) ସୁଧା କଣ କାହୁଁ ପାଇବି, ତା ପରା

ଆସ ପୃଷ୍ଠ ଶେଷରେ !

ଦୁର୍ଜୟ—

ସେତ ସକଳଙ୍କ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଛି ସୁଧା

ଅକଳଙ୍କ ତୋ ଅଧରେ । (ପ୍ର: ବ:)

(୩) ବସ ଯଶେ ଶୁଣ ଆସନ୍ତୁ ଏକାକୀ ଶୁଣି ମନ୍ଦିଳା ।

ବିଂଶପାଣି ଭଣି ଶ୍ରୀମାନ କଲେଣି ଏ ବନେ କି ବସା ?

ବେଦେଶୀ କହୁ ନ ବୁଝି କି ସେ ନୋହି ଧବରେ ଏ ଭାଷା ।

ବୋଲେ ଲଙ୍କପତି ଏଥୁ ଗତାଗତ କରନ୍ତୁ ବୃଷ କି ?

ବଲ୍ଲଭେ କହଇ ରାଜବଟି ସେହି ଭାବେ ଜାନକୀ ।

ବିଚିତ୍ର ବାଣୀ ଶୁଣିଲ ଦୈତ୍ୟ ଭଣି ତୁହିତ ମାନୁଷୀ,

ବାରିଧବାସୀ ମତ୍ସ୍ୟ ସେ ସ୍ଥଳେ ଆସି ତୋ ଧଙ୍ଗେ ବଳସି ।

(ବୈ:ବ:)

(୪) ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବୋଇଲେ ଗୋଳ ନ କର ସୁନ୍ଦରୀ
ମୁହିଁ ଯେ ମାଧବ ଆସିଅଛି ତୋର ପୁରୀ ।
ବଧୂକା ବୋଇଲେ ତୁହୋ ହୋଇଲୁକି ବାଉ
ବସନ୍ତ କାଳକୁ ସିନା ମାଧବ ଯେ କହୁ ।
ଆମ୍ଭଦିନ ଯେ ଚଇନ୍ଦ୍ର ବୈଶାଖ ହୁଅନ୍ତା
ବସନ୍ତ କୋକିଳ ବନେ କେଳି କରୁଥାନ୍ତା । ଇତ୍ୟାଦି
(ଭୂତକେଳି)

ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟିତ ଉଦାହରଣଗୁଡ଼ିକରେ ଶ୍ଳେଷମୂଳକ ବହୋକ୍ତି;
କାରଣ ଏଥିରେ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ଅର୍ଥରେ ଅର୍ଥାନ୍ତର କଳ୍ପିତ
ହୋଇଅଛି ।

କାକୁ ହାରା ମଧ୍ୟ ଅର୍ଥାନ୍ତର କଳ୍ପିତ ହୋଇପାରେ ।
ସେଠାରେ କାକୁମୂଳକ ବହୋକ୍ତି ହୁଏ; ଯଥା:—

(୫) ଶକୁନ୍ତଳା—

ନ ଜାଣଇ ମୁହିଁ କାନନ ବାସିନୀ
ରଚନାଟି ସୁଧା କଣ ?
ଦୁଷ୍ଟନ—
ପତ କହିଲିଯେ ସୁଧାସୁଗ୍ରସିଣୀ
ରଚନା ତ ସୁଧା-କଣ । (ପ୍ର. ବ.)

(୬) କହିଲୁ, “ଦକ୍ଷିଣ ପବନ ବହିଲୁ
ହିମରଜ କରି ସେପଣ,

ଏ ଉତ୍ତର ଦାନ—

ରସସୁକ୍ତ ହୋଇ

ନ ବନ୍ଧିବକି ସମୀରଣ ? (କୋ: ବ୍ର: ସୁ:)

ପ୍ରତିବସ୍ତୁ ପମା (Parallel Simile)*

ବାକ୍ୟ ଦ୍ଵୟ ତୁଲ୍ୟର୍ଥ ଯେବେ ରହେ ଜାଣ

ପ୍ରତିବସ୍ତୁ ପମା ବୋଲି କରନ୍ତି ପ୍ରମାଣ ।

ଚନ୍ଦ୍ରାକୃତି ଧନୁ ମଧ୍ୟେ ରାଦବ ଆନନ,

ପରିବେଶ ମଧ୍ୟସ୍ଥିତ ସୁଧାଂଶୁ ସମାନ । (ସୁଭଳ)

ପଦାର୍ଥଦ୍ଵୟର ସାଦୃଶ୍ୟ ବୋଧଗମ୍ୟ ହେଉଥିଲେ ଓ ସାଧାରଣ ଧର୍ମର ଫଳତାର୍ଥ ବା ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏକ ପ୍ରକାର ହେଉଥିଲେହେଁ ଭିନ୍ନ ଭାବରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଥିଲେ ପ୍ରତିବସ୍ତୁ ପମା ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ—

(୧) ପୁଣ୍ୟ ଭୂମି ନୋହି—

ଥିଲେ କି ଏ ବାଳା

ଜନମି ଥାନ୍ତା ଉତ୍କଳେ ?

ନିଦ୍ରା-ସୁନ୍ଦରୀ

ସୌଦାମିନୀ କେବେ

ଫୁଲେ କି ବସୁଧା ତଳେ ?

(ଯଯାତିକେଶରୀ)

* ପ୍ରତିବସ୍ତୁ ପମା ସା ସ୍ୟାଦ୍ ବାକ୍ୟସ୍ଵୋର୍ଗମ୍ୟସାମ୍ୟସ୍ଵୋଃ

ଏକୋଽପି ଧର୍ମଃ ସାମାନ୍ୟୋ ଯନ୍ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ୍ୟତେ ପୃଥକ୍ । [ସା:ଦ:]

ପୁଣ୍ୟଭୂମି ବ୍ୟଙ୍ଗତ ଅନ୍ୟତ୍ର ଏ ବାଳାର ଜନ୍ମ ହୋଇ ନ
ପାରେ ଓ ସିଦ୍ଧସୁନ୍ଦରୀ ସୌଦାମିନୀର ବସୁଧାତଳରେ ଫୁରଣ
ହୋଇ ନ ପାରେ—ଏଇ ଦୁଇ ସଦୃଶ ବାକ୍ୟରେ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ
‘ଜନ୍ମ ହେବା’ ଭିନ୍ନ ଆକାରରେ (ଜନ୍ମିବା, ଫୁରିବା) ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।
ତେଣୁ ପ୍ରତିବସ୍ତୁପମା ।

(୨) କିନ୍ତୁ ରୂପ ଥିଲେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନେ

କେବେ ରସିକ ଛୁଡ଼େ ?

ମଧୁ ଥିଲେ ପୁଷ୍ପେ ଯତନେ

ଖୋଜି ମଧୁପ କାଡ଼େ ।

(ଚ: ଘ:)

ଏଠାରେ ରସିକ ରୂପକୁ ଛୁଡ଼େ ନାହିଁ ଓ ମଧୁପ ପୁଷ୍ପରୁ
ମଧୁ କାଡ଼େ—ଏ ଦୁଇ ସଦୃଶ ବାକ୍ୟର ସାଧାରଣ ଧର୍ମ
(ନ ଛୁଡ଼ିବା, କାଡ଼ିବା) ଭିନ୍ନ ଆକାରରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇଅଛି ।

ଅପହୃତି *

ପ୍ରସିଦ୍ଧକୁ ପ୍ରତିଷେଧ ଅନ୍ୟରୂପେ ଯେବେ,

କହି, ଅପହୃତ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ତେବେ ।

ନୂତନ ଏ ଚନ୍ଦ୍ର, ତେବେ ଅନ୍ୟ ଏକ କହ,

ଫୁଟିତ ହୋଇଛି ବ୍ୟୋମ-ଗଙ୍ଗା-ସରେରୁଡ଼ । (ସୁଭକ୍ତ)

ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥାତ୍ ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବସ୍ତୁର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିଷେଧ ଦୃଢ଼କ
ଅପ୍ରକୃତ ବସ୍ତୁ (ଅର୍ଥାତ୍ ଉପମାନ)ର ସ୍ୱରୂପ ଉପସ୍ଥାପିତ ହେଲେ
ଅପହ୍ନୁତ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ଏହା ଦ୍ୱିବିଧ ହୋଇପାରେ ।
କୌଣସିଠାରେ ପ୍ରଥମେ ନିଷେଧ, ପରେ ଉପସ୍ଥାପନ । ଅନ୍ୟ
କୌଣସିଠାରେ ପ୍ରଥମେ ଉପସ୍ଥାପନ, ପରେ ନିଷେଧ; ଯଥା:—

(୧) ବସ୍ତୁ ନୁହଇ ସେ ଅଟଇଟି ଧୂମ,
ଅନ୍ୟ ନାମ ତାର ଆକାଶ-କୁସୁମ । (ଚଳିକା)

ପ୍ରକୃତ ବା ବର୍ଣ୍ଣନାୟ ବସ୍ତୁ ହେଉଛି, ସାଧାରଣ ସୁଖ ।
ତାହାକୁ ନିଷେଧ କରି ତାହାଠାରେ ଧୂମ (ଓ ଆକାଶ-କୁସୁମ
ଉପସ୍ଥାପିତ କରାଯାଇଅଛି । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଅପହ୍ନୁତ ଅଳଙ୍କାର ।
ଏଠାରେ ଆଗେ ନିଷେଧ, ପରେ ଉପସ୍ଥାପନ ।

(୨) ଅର୍ଦ୍ଧେନ୍ଦୁ-ଲଲଟେ ସିନ୍ଦୂର-ବନ୍ଦୁ ରମଇ ଆଖି;
ନୁହଇ ସିନ୍ଦୂର, ରହିଛି ସୁର-ହୃଦୟ ଲାଖି । (ଚଃଦ୍ରା)

ପ୍ରକୃତ ବସ୍ତୁ ହେଉଛି ଲଲଟର ସିନ୍ଦୂର ବନ୍ଦୁ ।
ତାହାକୁ ପ୍ରତିଷେଧ କରାଯାଇ ତାହାଠାରେ ମୃରହୃଦୟର ଆବେଶ
ହୋଇଅଛି । ଅତଏବ ଏଠାରେ ଅପହ୍ନୁତ ଅଳଙ୍କାର ।

(୩) ସୀତା ବୋଇଲେ, ପମାର ମଧୁର ଏ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦର
ମାର ନୁହେ, ଜନମାର ଶୀର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ,
ଗିରି-ସ୍ତନୁ ବିନୟତ ହୋଇ ଆସୁଛି ଅମୃତ-
ଧାର ପରି ସୀତା-ମୃତକଳପା ଲକ୍ଷ୍ୟେ,

ଓହୋ, ଭୁ ତ ମୋ ମାଆ ଏ ଦେଶେ
ମୋ ଦୁଃଖେ ବିପର୍ଣ୍ଣବତ୍ତା ତମସା ବେଶେ । (ତପସ୍ବିନୀ)

ଏଠାରେ ତମସାର ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦକୁ ପ୍ରତିଷେଧ କରାଯାଇଅଛି ଓ
ତାହାକୁ ଜନନୀର ଶୀର ବୋଲି କୁହାଯାଇ ଥିବାରୁ ଅପହୃତ
ଅଳଙ୍କାର । ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ଆଗେ ନିଷେଧ, ପରେ ଆରୋପ ।

(୪) କଂଶୁକ କୁସୁମ ନୃତ୍ୟ, ଏ କାମ ଅର୍ଦ୍ଧଚନ୍ଦ୍ର, ବାଣପରାଏ
କାନ୍ଦାଥୁନୀ ନାରୀ ଅଙ୍ଗକୁ ବିଦାରି ହୋଇଛି ମହାରଙ୍ଗ ମୟେ ।
(ରଂକଃ)

ଏଠାରେ କଂଶୁକ କୁସୁମକୁ କୁସୁମ ବୋଲି ନିଷେଧ କରାଯାଇ
ପରେ କାମର ଅର୍ଦ୍ଧଚନ୍ଦ୍ର, ବାଣ ବୋଲି ଆରୋପ କରାଯାଇଥିବାରୁ
ଅପହୃତ ଅଳଙ୍କାର ହୋଇଅଛି ।

ସୁରଣ *

ସଦୃଶ ସ୍ମୃତି ଯୋଗରୁ ହୁଅଇ ସୁରଣ
ସୀତା-ମୁଖ ଦେଖି ଭୁଞ୍ଜ ଗଲେ ପଦ୍ମବନ । (ସୁଭଳ)

ଏକ ବସ୍ତୁର ଅନୁଭବ ହେତୁରୁ ତସଦୃଶ ଅନ୍ୟ ବସ୍ତୁର
ସୁରଣ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିଲେ ସୁରଣାଳଙ୍କାର ହୁଏ । ଏକ ବସ୍ତୁର
ଅନୁଭୂତିରୁ ତତ୍ତ୍ବରୂପୀ ବସ୍ତୁର ସୁରଣରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅଳଙ୍କାର
ହୁଏ; ଯଥା:—

* ସଦୃଶାନୁଭବାଦ୍ ବସ୍ତୁ ସ୍ମୃତିଃ ସୁରଣ ମତ୍ୟତେ [ସାଂଦଃ]

(୧) ଚୂଷାଭୂର ରୋଗୀ ଗୃହେ ଯଥା ବସି
ସ୍ମରେ କମଳା-ହରିତ ସରସୀ
ସେହ ରୁଷ ଦୃଶ୍ୟେ ସ୍ମିତ୍ସଞ୍ଜିତ ତୋର
ନେତାତିଥ ସ୍ମୃତି କରୁଥିଲ ମୋର । (ଚିଲିକା)

ରାଜସ୍ଥାନର ରୁଷ ଦୃଶ୍ୟର ଅନୁଭୂତି ତାହାର ବିଶ୍ୱେଷୀ
ଚିଲିକାର ସ୍ମିତ୍ସଞ୍ଜିତ ସ୍ମୃତି ଜାଗରିତ କରିଥିବା ବଞ୍ଚିତ ।
ଏଣୁ ଏଠାରେ ସ୍ମରଣାଳଙ୍କାର ।

(୨) ଚନ୍ଦ୍ରକା ପ୍ରଦନେ ଗିରୀନ୍ଦ୍ରର ଶୋଭା
ଅପ୍ସରାଏ ଅନୁଭବ,
ସ୍ମରିଲେ ସୁଜନ୍ତୁ- କାଳୀନ ମନ୍ଦର-
ସ୍ମୃତିକ ଶୀରେଦଞ୍ଜର । (ଉବଣୀ)

ଚନ୍ଦ୍ରକାଶୋଭିତ ଗିରୀନ୍ଦ୍ରର ଶୋଭା ଦର୍ଶନରେ ତତ୍ପଦ୍ମଶ
ମନ୍ଦରବିଷୋଦ୍ଧିତ ଶୀରସାଗରର ସ୍ମୃତି ଜାଗରିତ ହୋଇଥିବା
ବଞ୍ଚିତ । ଏଣୁ ଏହା ସ୍ମରଣାଳଙ୍କାର ।

(୩) ସୁକୁମାରୀ-କଷ- କଳସ ସଭର
କରାଇଲ ଆମନ୍ତ୍ରଣ,
ଶମ୍ପାସହଚର କୁଳିଶ, ନଳିନୀ-
କଣ୍ଠକ ନାଳ ସ୍ମରଣ । (ପ୍ର:ବ:)

ସୁକୁମାରୀ ଶକୁନ୍ତଳାଙ୍କ କଷଣ୍ଡିତ କଳସ ଦର୍ଶନରେ ଦୁଃସନ୍ତାପ
ମନରେ ବିଦ୍ୟୁତ୍ସଞ୍ଜୀ ବଜ୍ର ଓ 'କଣ୍ଠକନାଳସଂଯୁକ୍ତ ନଳିନୀର
ସ୍ମୃତି ବଞ୍ଚିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ସ୍ମରଣାଳଙ୍କାର ।

(୪) ଦେଖି ବରଜୀର ନୀଳାମ୍ବରଶୋଭା
ସୁରୁରୁ ଅଙ୍ଗଲତକା ।

ସୁରଲେ ରାଣୀଏ ପରିଚିତ ମାଳ-
ସିନ୍ଧୁ-ହଲ୍ଲୋଲେ ଚନ୍ଦ୍ରକା । (ପାବଣୀ)

ବରଜୀର ଶରୀର ମାଳଶାଢ଼ୀରେ ଆବୃତ ଥିବାରୁ ଯେଉଁ
ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ପାଉଥିଲା, ମାଳସମୁଦ୍ରକଲ୍ଲୋଳରେ ଚନ୍ଦ୍ରକା
ସେହିପରି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରେ । ନୀଳାମ୍ବରଶୋଭା ଅଙ୍ଗଲତକା
ଦର୍ଶନରେ ମାଳସିନ୍ଧୁ ହଲ୍ଲୋଳରେ ଚନ୍ଦ୍ରକାର ସୁରଣ ବଞ୍ଚିତ ।
ଅତଏବ ଏଠାରେ ସୁରଣାଳଙ୍କାର ।

(୫) ଦେଖିଲି ମୋ ଭଗିନୀଙ୍କ ବଦନ ମଣ୍ଡଳ

ହୋଇଥିଲା ନବ ପ୍ରେମ-ମଦାଶେ ପାଟଳ,

ଉତ୍ପଳ ତହିଁରେ ନବ ଦର୍ପକଣାଚୟ

ରତନ ଜ୍ୟୋତିରେ ହୋଇଗଲା ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ;

ତୋ ସ୍ଥିଳ ଲଲଟେ ଆଜି ସୁଧାଂଶୁ କରଣ

ଦେଖି ସଖି, ହେଉଅଛି ସେ କଥା ସୁରଣ । (ତପସ୍ବିନୀ)

ସଖୀଙ୍କ ସ୍ବେଦଯୁକ୍ତ ଲଲଟରେ ଚନ୍ଦ୍ରକରଣ ଦେଖି ବରଜ
କାଳରେ ଭଗିନୀଙ୍କ ଲଜ୍ଜାପାଟଳ ମୁଖମଣ୍ଡଳର ସୁଦୃଢ଼ ସୀତାଙ୍କ
ହୃଦୟରେ ଜାଗିଥିବା ବଞ୍ଚିତ ।

ନିଦର୍ଶନା । *

ସଦୃଶ ଦୁଇ ବାକ୍ୟରେ ଯିକ୍ୟ ଆଶ୍ବପଣ

ନିଦର୍ଶନା ବୋଲି ତାକୁ କହନ୍ତି ପ୍ରସାଣ ।

* ସମ୍ଭବନ୍ ବସୁସମ୍ଭବୋଽସମ୍ଭବନ୍ ବାପି କୁତୁବତ୍

ଯଦି ବିମ୍ବାନୁବିମ୍ବଂ ବୋଧସ୍ବେଷ୍ଟା ନିଦର୍ଶନା । [ସା: ଦ:]

ଦାତା ଜନଠାରେ ଯାହା ବଞ୍ଚିଛି ସାଧୁତା
ସେହି ସିନା ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ରେ କଳଙ୍କଦୈନ୍ୟତା । (ସୁଭଳ)

ଏକ ବିଷୟର ବିଷୟାନୁର ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧ (ସମ୍ବନ୍ଧପର ବା
ଅସମ୍ବନ୍ଧ ହେଲେ ମଧ୍ୟ) ପଦ ବିମୁଦ୍ରିତବିମ୍ବ ଭାବ ଜାଗ୍ରତ କରେ,
ତେବେ ନିଦର୍ଶନା ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧ ସୁସଙ୍ଗତ ହେବା-
ନିମନ୍ତେ ସାଦୃଶ୍ୟ ଅଧ୍ୟାହାର କରିବାକୁ ହୋଇଥାଏ; ଯଥା:—

(୧) ଏ କଠିନ କର୍ମ ଦେଲେ କୁମାରୀକ
ମୁନି କ ବିରୁଦ୍ଧ ମନେ
ପାଟ ଦଉଡ଼ିକ ଲଗାଇ ଅଛନ୍ତି
କାନନ ଗଜ ବନ୍ଦନେ । (ପ୍ର:ବ:)

ଠାରେ ଦୁଇଟି ବିଷୟ ବଞ୍ଚିତ । କୁମାରୀ ଶକୁନ୍ତଳାକୁ
ଜଳବୋହିବାରୁପକ କଠିନ କର୍ମ ଦେବା ଓ ପାଟଦଉଡ଼ିରେ
ବନ୍ୟହସ୍ତୀକୁ ବାନ୍ଧିବା—ଏ ଦୁଇଟି ବିଷୟ ମଧ୍ୟରେ ସଙ୍ଗତିପାଇଁ
ନିମ୍ନଲିଖିତ ରୂପେ ସାଦୃଶ୍ୟ ଆଣିବାକୁ ହେବ ।

ପାଟଦଉଡ଼ିରେ ବନ୍ୟହସ୍ତୀକୁ ବନ୍ଦନ କରିବା ଯେପରି
ଅନୁଚିତ, କୁମାରୀ ଶକୁନ୍ତଳାକୁ ଜଳବନ୍ଦନ କର୍ମରେ ନିୟୁକ୍ତ କରିବା
ସେହିପରି ଅନୁଚିତ ।

ଠାରେ ସାଦୃଶ୍ୟର ଅଧ୍ୟାହାର କରାଯାଉଥିବାରୁ ନିଦର୍ଶନା
ଅଳଙ୍କାର ।

(୨) ଏ ବାଳାକୁ ବନ- ବାସ ସୁହାଇଲେ
ବଧୂ ଆହା କ ବିରୁଦ୍ଧେ
ଗମ୍ଭୀ ହେଉବାକୁ ଲେଖିଲେ ସିନା ସେ
ମାଲୋପକ ପସ୍ୟାରେ । (ଯଯାତି)

ଏଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ବିଷୟ ଦୁଇଟି ହେଉଛି ବାଳାକୁ ବନବାସ
ସହ୍ୟ କରାଇବା ଓ ଅନ୍ୟଟି ଲୋକୋପକ ପଦଧାରରେ ଶ୍ରମୀ ହେବନ
କରିବା—ଏ ଦୁଇଟିର ସାଦୃଶ୍ୟ ଅଧ୍ୟାହାର କରିବାକୁ ହେଉଅଛି ।
ଏଠାରେ ନିଦର୍ଶନା ଅଳଙ୍କାର ।

(୩) ଅନ୍ଧ ଦେଶକୁ ଗଲି ଦର୍ପଣ ବିକି
କନ୍ଧ ହସ୍ତେ ଦେଲି ଗୋଦାନ ଟେକି
ଜଡ଼ା ମଧୁରେ ଖଡ଼ା କଲି ରନ୍ଧନ
କାମୁଡ଼ା ଘୋଡ଼ା ମୁଖେ ଦେଲି ରୁମ୍ଭନ
ହେ ରାଜା, କି କଲ,
ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରତିମାକୁ ତଳେ ଥୋଇଲ । (ପଦୁମଣି)

ରାଜାଙ୍କର ବିଷ୍ଣୁ ପ୍ରତିମାକୁ ତଳେ ଥୋଇବା, ଅନ୍ଧଦେଶରେ
ଦର୍ପଣ ବିକିବା, କନ୍ଧ ହସ୍ତରେ ଗୋଦାନ ଦେବା, ଖଡ଼ାକୁ
ଜଡ଼ାମଧୁରେ ରନ୍ଧିବା, କାମୁଡ଼ା ଘୋଡ଼ା ମୁଖରେ ରୁମ୍ଭନ ଦେବା
ଏହି ବିଷୟଗୁଡ଼ିକର ଅଭେଦ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅନୁପପନ୍ନ ହୋଇ ସାଦୃଶ୍ୟ
ଅର୍ଥ ଆନୟନ କରୁଥିବାରୁ ଏଠାରେ ନିଦର୍ଶନା ଅଳଙ୍କାର ।

(୪) ପୁଷ୍ପମ୍ବରେ ଯିବା ପାଇଁ ନିଷେଧଲେ ବାହନପତି
ଶୈଳରୁଦ୍ଧ ସ୍ରୋତ ଦଶାକୁ ଭଜିଲ ଜୟନ୍ତ ମତି । (ଉଷା)

ଜୟନ୍ତର ମତି ଶୈଳରୁଦ୍ଧସ୍ରୋତର ଦଶାପର ଦଶାକୁ
ଭଜିଲ—ଏହି ଅର୍ଥ ବୁଝିବାକୁ ହେଉଥିବାରୁ ନିଦର୍ଶନା ଅଳଙ୍କାର ।
ଏଠାରେ ଜୟନ୍ତର ମତି ଓ ଶୈଳରୁଦ୍ଧ ସ୍ରୋତର ଅଭେଦ ବର୍ଣ୍ଣିତ ।

(୫) ବନ୍ଧୁ କଲି କି ଦୁର୍ବିରୁଦ୍ଧକୁ ରେ
 ବର୍ଜିଲି ଶକ୍ତି ଅଜି ଖାରକୁ ରେ ।
 ସମ୍ପାଦି ଗୁଞ୍ଜି ଆଣି ମୁଁ ପଞ୍ଜିଦେଲି
 ପାଣିଦନ୍ତ ଶୈଳ ମୋତିହାରକୁ ରେ
 ଚଢ଼ାଇ ଦେଲି ଗୁରୁତର ଚନ୍ଦନ ଚରୁ-
 ଚୁଡ଼େ ଜର୍ଜଟୀ ଲଟୀ ଛୁରକୁ ରେ । (କବିସୂର୍ଯ୍ୟ)

ସୁନ୍ଦରୀକୁ ତ୍ୟାଗକରି ବେଶ୍ୟାଠାରେ ଆସକ୍ତି ଏଠାରେ
 ବଞ୍ଚିବ । ଏହାକୁ ଶକ୍ତିଛୁଡ଼ି ଖାରକୁ ଅଜିବା, ଗୁଞ୍ଜି (କାଢ଼ିଚ)
 ସମ୍ପାଦି ମୋତିହାରକୁ ପଞ୍ଜିବା, ଚନ୍ଦନ ଚରୁରେ କାକୁଡ଼ିଲଟା
 ଚଢ଼ାଇବା ପଦ୍ମତ ଅଭିଳାଷିଣୀ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଅଛି । ଅର୍ଥାତ୍
 ପତ୍ନୀକୁ ତ୍ୟାଗକରି ବେଶ୍ୟାସକ୍ତି ହେବା ଯାହା, ଶକ୍ତି ଛୁଡ଼ି ଖାରକୁ
 ଅଜିବା ଇତ୍ୟାଦି ତାହା । ଏହିପରି ସାଦୃଶ୍ୟ ବୁଝିବାକୁ
 ହେଉଥିବାରୁ ଏଠାରେ ନିଦର୍ଶନା ଅଳଙ୍କାର ।

(୬) ପବିତ୍ର ଯଜ୍ଞର ହବି ଅରପିଲି ଶ୍ଵାନେ
 ପୁଷ୍ପମାଳା ଭ୍ରମେ ମୁହଁ ଜଡ଼ାଇଲି ଦେହ
 ଗରଳ ପ୍ରାବଣୀ ହୃଦ ଦୁରନ୍ତ ନାଗୁଣୀ । (ଦ: ବ:)

ଦଶେଧକର କୈକେୟୀକୁ ବିଶ୍ଵାସ କରିବା, ଯଜ୍ଞଦୃତ
 ଶ୍ଵାନକୁ ଦେବା ଓ ପୁଷ୍ପମାଳା ଭ୍ରମରେ ନାଗୁଣୀକୁ ଦେହରେ
 ଗୁଡ଼ାଇବା ସଙ୍ଗେ ସମାନ । ଏହି ଅର୍ଥ ପ୍ରକଟ ହେଉଥିବାରୁ
 ନିଦର୍ଶନା ଅଳଙ୍କାର ।

ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅଳଙ୍କାରରେ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ନିରପେକ୍ଷ ଭାବରେ
ଆଆନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ନିଦର୍ଶନା ଅଳଙ୍କାରରେ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସାପେକ୍ଷ ଓ
ଏମାନଙ୍କର ସାଦୃଶ୍ୟ ବୁଝିବାକୁ ହୁଏ ।

ସହୋକ୍ତି *

ଜନରଞ୍ଜକ ଦ୍ରୁଅଇ ସହସ୍ରାବ ଯହିଁ,
ସହୋକ୍ତି ଯେ ଅଳଙ୍କାର ଶୋଭାପାଏ ତହିଁ ।
ପରାନ୍ତମ ସହ ସୁକ୍ତ କାହିଁ ଜାତ ନେଲ
ଶତ୍ରୁବର୍ଗ ସହିତରେ ଦିଗନ୍ତକୁ ଗଲ । (ସୁଭଲ) ୩

ଯାହା ସହିତ ଯାହାର ଅବସ୍ଥା ତ ଜନରଞ୍ଜକ, ତାହା ସହିତ
ତାହାର ଅବସ୍ଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଥିଲେ ସହୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର
ହୁଏ, ଯଥା:—

(୧) ଶସ୍ତ୍ର ଭୃଷି ଶ୍ରେଷ୍ଠତାଶୁ ଶତ୍ରୁ ନାଭିତଳେ
ଓଟାରି ନେଲେ ତା ମୃତ ଶତ୍ରୁ ପ୍ରାଣସହ । (ମହାଯାଯା)

(୨) କାମକାଣ୍ଡ ସଙ୍ଗେ ସେ କଟାକ୍ଷ ଗଲ
ଯଯାତ ମରମେ ପଶି
ନବ ପ୍ରେମ-ସୋପାନ ଉଚ୍ଛ୍ଵାସେ ପଡ଼ିଲ
ପୈର୍ବ୍ୟତଟ-ମୂଳ ଧସି । (ଯଯାତ)

● ସହାୟକ ବଳାଦେକ ସହ ସ୍ୟାଦ୍ ବାଚକ ଦ୍ରୁଷ୍ଟୋଃ ସା ସହୋକ୍ତିଃ ।

[ସା:ଦ:]

(୩) ଶକୁନ୍ତଳା ପୂର୍ବ- ସୁଭାବ ସହିତ
 ଦିବାକର ହେଲେ ଅସ୍ତ
 ନବୀନ ପ୍ରକୃତି ସଙ୍ଗେ ତାର ନବ
 ସନ୍ଧ୍ୟା ହେଲେ ଉପଗତ ।
 ଗଗନ ଧବନ ବନ ଅଭିନବ
 ହେଲୁ ତା ନବ ଜୀବନେ
 ସନ୍ଧ୍ୟାସୁରସହ ନବରାଗ ଜାତ
 ହେଲୁ ନବନାର ମନେ । (ପ୍ର:ବ:)

(୪) ମୋହ ଭାଗ୍ୟ ବଳେ ଗର ସେ ଦୁର୍ଦ୍ଦର ରୂପ
 ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଭାଙ୍ଗିଦେଲେ ମୋ ହୃଦ-ସନ୍ତାପ ।
 (ତପସ୍ବିନୀ)

ବିନୋକ୍ତି *

ବିନୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାରକୁ ବିନା ଯୋଗେ କହି
 ବିନା ବିନୟରେ ବିଦ୍ୟା ବିଫଳ ହୁଅଇ । (ସୁଭଳ)

ଏକ ବସ୍ତୁର ଅଭାବରେ ସୁନ୍ଦର ବସ୍ତୁ ଅସୁନ୍ଦର, ବା ରୁଚିକର
 ବସ୍ତୁ ଅରୁଚିକର ହେଲେ ବିନୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ଏଥିରେ
 ବିନା ଶବ୍ଦ ରହିଥାରେ ବା ବିନା ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ହେଉଥାଏ ।
 ବିନା ଶବ୍ଦ ଥାଇ ମଧ୍ୟ ରଚନାରେ ଚମତ୍କାରିତା ନ ଥିଲେ ଏହି
 ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ନାହିଁ; ଯଥା:—

* ବିନୋକ୍ତିର୍ଯଦ୍ ବିନାନ୍ୟେନ ନ ସାଧୁନ୍ୟଦସାଧୁକା । [ସା: ବ:]

(୨) ଅବଳା ସେ, ମୁହିଁ କର୍ତ୍ତବ୍ୟେ ବିମୁତ୍ତ; ସେ ନାଶ୍ୱା, ମୁହିଁ କାତର;
 ବହେ ସେ ଉନ୍ନତ ପୟୋଧର ଯୁଗ; ଗୁରୁକଷ୍ଟ ମୋ ହୃଦର ।
 ପୃଥୁଳ ଜୀବନ ବହଇ ସେ, ମୁହିଁ ଅକ୍ଷୟ ପଦ ଗୁଳନେ
 ଆହାକ ଅଭୁତ ଘଟନା ଘଟିଲା, ଆଜି ଏ ମୋର ଜୀବନେ ।

ନାଶ୍ୱା ପକ୍ଷରେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟବିମୁତ୍ତ ଓ କାତର ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ ।
 ସେହିପରି ଯେ ଶର ବହନକରେ, ସେ କଷ୍ଟ ଅନୁଭବ କରିବା
 ସ୍ୱାଭାବିକ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଜଣେ ଅବଳା ଉନ୍ନତ ପୟୋଧର ଓ
 ଜୀବନ ବହନ କରୁଥିବା ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ଅନ୍ୟଜଣେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟବିମୁତ୍ତତା,
 କାତରତା ଓ କଷ୍ଟ ଅନୁଭବ କରୁଥିବାର ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବାରୁ
 ଅସଙ୍ଗତ ଅଳଙ୍କାର ।

ଦୀପକ *

ଏକଧର୍ମ ଅନ୍ୟଠାରେ ଯେବେ ଉପକାର
 କରଇ, ଦୀପକ ନାମ ହୁଏ ଅଳଙ୍କାର ।
 ମଦ ଯୋଗରେ ପ୍ରବଳ ହୁଏ ଦନ୍ତାବଳ
 ଉଦ୍ଧୃତ ପ୍ରତାପତୟ ବଳେ ନରପାଳ । (ସୁଭଳ)

ପ୍ରକୃତ ଓ ଅପ୍ରକୃତ ବସ୍ତୁତ୍ୱପୂର୍ବ ଏକ ଗୁଣ ବା ଝିଣ୍ଟା
 ସହିତ ଅନ୍ୟତ୍ର ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେଲେ ଦୀପକ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ଦେହଲୀ
 ସ୍ଥିତି ଦୀପ ଯେପରି ଗୃହ ଓ ରଥ୍ୟା ଉଭୟର ଉପକାର ସାଧନ

* ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରସ୍ତୁତସୋଦୀପକଂ ରୁ ନିବଦ୍ୟତେ

ଅର୍ଥ କାରକମେକଂ ସ୍ୟାଦନେକାସୁ ଝିଣ୍ଟାସୁ ତେଭ୍ । [ସାଂଦଃ]

କରିଥାଏ, ସେହିପରି ଏହି ଅଳଙ୍କାରରେ ଏକ ଧର୍ମ (ଗୁଣ ବା ଟିପ୍ପଣ) ପ୍ରକୃତ (ଉପମେୟ) ଓ ଅପ୍ରକୃତ (ଉପମାନ) ଉଭୟର ଉପଯୋଗୀ ହେଉଥିବାରୁ ଏହାର ନାମ ଘୋଷକ ଅଳଙ୍କାର; ଯଥା:—

(୧) ମାତ୍ର ନିମ୍ନମୁଖ ପଦ୍ୟଃ ପୁଣି ଦୃଢ଼ପ୍ରତିଜ୍ଞ ମନ

ଯେତେ ବାରିଲେହେ ମାନନ୍ତୁ ନାହିଁ ସେ କେବେ ବାରଣ ।

(ଉଷା)

ଦୃଢ଼ପ୍ରତିଜ୍ଞ ମନ ଓ ନିମ୍ନମୁଖ ଜଳ ଦୁହିଁଙ୍କର ଏକଧର୍ମ (ଟିପ୍ପଣ) ‘ବାରଣ ମାନନ୍ତୁ ନାହିଁ’ ସହିତ ଅନ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଘୋଷକ ଅଳଙ୍କାର ।

ଅନେକ ଟିପ୍ପଣର ଏକ କାରକ ସଙ୍ଗେ ସମ୍ବନ୍ଧ ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଘୋଷକ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ; ଯଥା:—

(୨) ବସନ୍ତରେ ବିରସ୍ତା ଅବଶ
ବସନ୍ତ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭାସୀରେ ବଶ
ବସଇ, ଉଠଇ, ପିକକୁ କହଇ
ଯୁଗ ସମ ରଜନୀ ଦବସ । (ପ୍ରେ: ସୁ: ନ:)

(୩) କିଶୋରୀ ଶ୍ରୀଚରଣ ଦର୍ଶନ ଆଶେ
ଦେବତାଗଣେ ନାନା ଦ୍ରବ୍ୟ ମନାସେ,
ପ୍ରଣମେ ବାରମ୍ବାର ସିଦ୍ଧଚରଣେ,
ଭଜଇ ସବିନୟେ ମାନ୍ଦ୍ର କିଶୋରୀ,
ଔଷଧବଦ ସେବେ ଅତି ଆଦରେ,
ପୂଜଇ ଗିରିସୁତା ଭକତିଭରେ । (ହଂସଦୁତ)

‘କାଷ୍ଠୀଜେମା-ବେଣୀ-ପ୍ରଭ-ବେଣୀ’ରେ ଉପମା (ଖ), ‘କାଷ୍ଠୀ...ସୁତା’
ରେ ଅତିଶୟୋକ୍ତି (ଗ) ଓ ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ଅଛି ।

ସଂସ୍କୃତି *

ଯେଉଁଠାରେ ଏକାଧିକ ଅଳଙ୍କାର ନିରପେକ୍ଷ ଭାବରେ
ଥାଆନ୍ତି, ସେଠାରେ ସଂସ୍କୃତି ଅଳଙ୍କାର ବୋଲି କୁହାଯାଏ ।
ଏହି ମିଶ୍ରଣ ତିଳତଣ୍ଡୁଳ ନ୍ୟାୟ । ଏକଟ ମିଶ୍ରିତ ଥିଲେ ହେଁ
ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଳଙ୍କାରର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ୱରୂପ ପ୍ରତିଷ୍ଠାତ ହେଉଥାଏ; ଯଥା:—

(୧) ଅମଳ ମାଳ କମଳରେ ଭ୍ରମଳ-ସୁଗଳ ବସିବା ବୁଝି
ତୃଷ୍ଣା କୃଷ୍ଣାନନ-ନୟନ ବିରୁର ରୁଗିରୁଣ ବୁଦ୍ଧି ତହିଁ,
ଶୁଣି ଜାତକ ନାଦ,
କୃଷ୍ଣ-ବେଶୁ ଗୀତ ମଣି ମୁଦ ।
(ବିଦର୍ୟ ଚିନ୍ତାମଣି)

ଏହି ପଦଟିରେ ନ,ଲ,ଶ ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣର ବାରମ୍ବାର
ଆବୃତ୍ତି ହେତୁ ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ଅଛି । ପୁଣି ମାଳକମଳରେ
ଭ୍ରମର ସୁଗଳ ଦେଖି ଓ ବାଉଁଶର ନାଦ ଶୁଣି ତାକୁ ଯଥାସମେ
ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଙ୍କ ବଦନମଣ୍ଡଳରେ ଚନ୍ଦ୍ରଦୟ ଓ କୃଷ୍ଣଙ୍କ ମୃରଲୀଧ୍ୱନି ମନେକରି
ରାଧିକା ଆନନ୍ଦ ଅନୁଭବ କରିବା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ

ଭ୍ରାନ୍ତିମାନ ଅଳଙ୍କାର ମଧ୍ୟ ଅଛି । ଏହିପରି ଦୁଇଟି ଅଳଙ୍କାରର ମିଶ୍ରଣ ହୋଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ଅନୁସ୍ରାସ ଓ ଭ୍ରାନ୍ତିମାନ ଅଳଙ୍କାରର ସଂସ୍କୃଷ୍ଟ ।

(୨) ବିମ୍ବାଧରାଙ୍କର ଚମ୍ପକ-ଅଙ୍ଗୁଳ
କମ୍ପନେ ମଧୁ ଝଙ୍କାର
ଉତ୍ପଳିବା ଆଶେ କେନ୍ଦୁଝରେ ରତ୍ନା
ହେଉଅଛି ଲୋଡ଼ିତାର । (ପାବଣୀ)

ଏଠାରେ ‘ବିମ୍ବାଧରା’ ଓ ‘ଚମ୍ପକଅଙ୍ଗୁଳ’ ଏହି ଅଂଶ ଦ୍ଵୟରେ ଲୁପ୍ତୋପମା ଅଳଙ୍କାର । କିନ୍ତୁ ସମ୍ଭବତଃ ପଦଟିରେ ପର୍ଯ୍ୟାୟୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର । ତେଣୁ ଏଠାରେ ଉପମା ଓ ପର୍ଯ୍ୟାୟୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାରର ସଂସ୍କୃଷ୍ଟ । ଦେଖାଯିବ ଯେ ଏହି ଅଳଙ୍କାରଦ୍ଵୟ ନିରପେକ୍ଷଭାବରେ ଅବସ୍ଥିତ ।

ଏଠାରେ ସ୍ଵରଣ ରଖାଯାଇପାରେ ସଙ୍କର ଓ ସଂସ୍କୃଷ୍ଟ ଏ ଦୁଇଟି ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ଅଳଙ୍କାର ନୁହନ୍ତି । ଏ ଦୁଇଟି ହେଉଛନ୍ତି ମିଶ୍ର ଅଳଙ୍କାର । ମିଶ୍ରଣର ପ୍ରକୃତି ଭେଦରେ କେହି ସଙ୍କର ବା କେହି ସଂସ୍କୃଷ୍ଟ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୁଅନ୍ତି ।

ବିଭିନ୍ନ ଅଳଙ୍କାରର ଉଦାହରଣରୂପେ ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ଦିଆ-
ଯାଇଅଛି, ସେଥିମଧ୍ୟରୁ ଅନେକେ ସଙ୍କର ଓ ସଂସ୍କୃଷ୍ଟ
ହୋଇପାରନ୍ତି ।

ଛନ୍ଦ ବା ବୃତ୍ତ

ରସକୂଲ୍ୟା—ଏହି ରାଗରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦ ଛଅଟି ପାଦ ବା ଚରଣରେ ବିଭକ୍ତ । ପ୍ରଥମ, ଦ୍ଵିତୀୟ ଓ ତୃତୀୟପାଦ ଏଗାର ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ । ଏହି ପାଦମାନଙ୍କରେ ଷଷ୍ଠ ଓ ଏକାଦଶ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ଚତୁର୍ଥପଦ ଦ୍ଵାଦଶ ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ । ଏହାର ଷଷ୍ଠ, ଏକାଦଶ ଓ ଦ୍ଵାଦଶ ଅକ୍ଷରରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ପଞ୍ଚମ ପାଦ ନଅ ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ । ଏହାର ଷଷ୍ଠ, ଅଷ୍ଟମ ଓ ନବମ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି ପଡ଼େ । ଷଷ୍ଠ ପାଦଟି ଏକୋଇଶି ଅକ୍ଷର-ବିଶିଷ୍ଟ । ଏହାର ଷଷ୍ଠ, ଦ୍ଵାଦଶ, ଅଷ୍ଟାଦଶ, ବିଂଶ ଓ ଏକବିଂଶ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ଚତୁର୍ଥ, ପଞ୍ଚମ ଓ ଷଷ୍ଠ ପାଦର ଶେଷଅକ୍ଷରଟି ସାଧାରଣତଃ ଯେ, ସେ ଏହିପରି ହୋଇଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ—ବିଭୂଷଣ ପୁଷ୍ପେ' ଯା କାନ୍ତି ଜାଣ' ୭+୫
 ବିଭୂଷଣ କର' କନ୍ୟାକୁ ଆଣ' ୭+୫
 ବାରଣ ଶିରେ ପ'ଦ ଦେଇ ଆସୁ' ୭+୫
 ବରଣ କର ରା'ମ ମନ ତୋଷୁ' ସେ' ୭+୫+୧
 ବୋଲି ଦେଲେ କଉଁଶିକ' ଯେ' ୭+୨+୧
 ବୋଲି ଦେଲୁ ପ୍ରାୟେ' ଗୋଲି ଚନ୍ଦନକୁ' ହୋଇଲେ
 ରଘୁବ'ଶିକ'ଯେ' । ୭+୫+୭+୨+୧

କଳହଂସ କେଦାର—ଏହାର ଚାରିପାଦରେ ଏକପଦ ହୁଏ । ଏହାର ପ୍ରଥମ ଓ ତୃତୀୟ ପାଦ ଦ୍ଵାଦଶ ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ ଏବଂ

ଦ୍ଵିତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥପାଦ ସମ୍ବୋଦନ ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ । ଅନ୍ୟ ଦୁଇ ପାଦପରି ଏଥିରେ ବାରଅକ୍ଷର ପରେ ‘ସେ’ ବା ‘ଯେ’ ଲାଗି ସମ୍ବୋଦନ ଅକ୍ଷର ହୋଇଥାଏ । ପ୍ରଥମ ଓ ତୃତୀୟ ପାଦର ସପ୍ତମ, ନବମ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି ପଡ଼େ । ଅନ୍ୟ ଦୁଇପାଦରେ ସେହିପରି ସପ୍ତମ, ନବମ, ଦ୍ଵାଦଶ ଛଡ଼ା ସମ୍ବୋଦନ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ମଧ୍ୟ ଯତିପାତ ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ—

କହଇ ମନ ଆରେ’ ମୋ ବୋ’ଲ କର’ ୭+୨+୩

କଳା ଶ୍ରୀମୁଖ ବାରେ’ ଦେଖି’ବା

ରୁଲ’ରେ’ । ୭+୨+୩+୧

କେତେ ଦିନକୁ ମନ’ ବାନ୍ଧି’ଛୁ ଆଶ୍ଵ’ ୭+୨+୩

କି ଘେନି ଯିବୁ ତୋର’ ଛୁଟି’ଲେ

ଘଟ’ ରେ’ । ୭+୨+୩+୧

ଚତୁର୍ଥ ପାଦ ପରେ ସାଧାରଣତଃ ତୃତୀୟ ପାଦ ପୁନଃବୃତ୍ତ ହୁଏ ।

କୁମ୍ଭକାମୋଦୀ—ଏଥିରେ ଚାରି ଚରଣରେ ଏକ ପାଦ ହୁଏ । ପ୍ରତି ଚରଣ ଅଠର ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ ଓ ଷଷ୍ଠ, ଦ୍ଵାଦଶ, ପଞ୍ଚଦଶ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଯତିପାତର ସ୍ଥାନ ।

ମାତାକୁ ଦର୍ଶନ’ କରି ରାମଚନ୍ଦ୍ର’ କହନ୍ତି ବଚନ’ ୭+୭+୩+୩
ଭ୍ରତ ରଜା ହେବ’ ଆମ୍ଭକୁ ବନକୁ’ ପେଶିଲେ’ରାଜନ’ ।

୭+୭+୩+୩

ଶୁଣି କଉଶଳା' ମୁକ୍ତି ତା ହୋଇଣ' ପଡ଼ିଲେ' ମହାର'

୭+୭+୫+୩

ଯେସନ ମୂଳ ଛେ'ଦନ କଲେ ପଡ଼େ' ଶୁଷ୍କ ଚ'ରୁବର' ।

୭+୭+୩+୩

ମାଳବ—

ଏହାର ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ ହୁଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦ
ଚଉଦ ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ ଓ ଏହାର ଅଷ୍ଟମ, ଏକାଦଶ, ଦ୍ଵାଦଶ ଓ
ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ ।

ଭଦ୍ରାହରଣ—

କମଳନୟନା ଅନା'ୟତ୍ତେ

ମୁ'ହିଁ ଆସି' ୮+୩+୧+୨

ଅନେକ ଦୁଃଖ ପାଇଲି'

ହୋଇଣ' ବି'ଦେଶୀ' ୮+୩+୧+୨

ଏହାର ଯତିବିଭାଗ ନମ୍ନ ପ୍ରକାରେ ମଧ୍ୟ ହୋଇପାରେ ।

କମଳନୟନା ଅନା'ୟତ୍ତେ ମୁ'ହିଁ ଆସି' ୮+୭

ଅନେକ ଦୁଃଖ ପାଇଲି' ହୋଇଣ ବି'ଦେଶୀ' । ୮+୭

ସ୍ଵରୂପ ରଖାଯାଇପାରେ ଯେ କଳସା, ବସନ୍ତ ଭୈରବ,
ଆଶାବନ୍ଧୁ, ପଞ୍ଚମବରୁଡ଼ି ଓ ନଳିନୀ ଗୌଡ଼ା ରାଗମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ
ଚଉଦ ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ ଦୁଇପାଦରେ ଏକ ପଦ ହୁଏ । ଏମାନଙ୍କ
ଯତିବିଭାଗ ମାଳବ ରାଗର ଅନୁରୂପ ।

ମଙ୍ଗଳଗୁଞ୍ଜରୀ—

କେତେକଙ୍କ ମତରେ ଏହା ମାଳବର ଅନୁରୂପ ଅର୍ଥାତ୍ ଚଉଦଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ । ଦୁଇପାଦରେ ଏହାର ଏକ ପଦ ହୁଏ ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ଯତିବିନ୍ୟାସ ମାଳବ ରାଗ ପରି ୮+୭ କମ୍ପା ୮+୩+୧+୨ ହୋଇପାରେ । (ରାଜା ଶ୍ରୀ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ଯଦୁବନ ଦେବଙ୍କ ‘ଅଳଙ୍କାର ସାର’ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।)

ଅନ୍ୟ କେତେକଙ୍କ ମତରେ ମଙ୍ଗଳଗୁଞ୍ଜରୀ ରାଗରେ ଦୁଇ-ପାଦରେ ଏକ ପଦ ହୁଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦରେ ତେବେଟି ଅକ୍ଷର ଥାଏ ଏବଂ ଅଷ୍ଟମ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ ।

କବିସମ୍ରାଟ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ‘ଅବନାରସଚରଙ୍ଗ’ରେ ତେର-ଅକ୍ଷର ବିଶିଷ୍ଟ ଦୁଇପାଦରେ ଏକ ପଦ ଗ୍ରହଣକରି ମଙ୍ଗଳଗୁଞ୍ଜରୀ ରାଗବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି; ଯଥା:—

ଅଜନନନ ନନନ’ ଭ୍ରମଣ ବନ’ ୮+୫

ଏମନ୍ତ ଭକତବଶ’ ଦଳବରନ’ । ୮+୫

(ଅ:ର:ତ:)

କିନ୍ତୁ ସେ ‘ରସିକହାରାବଳୀ’ର ପ୍ରଥମ ଛନ୍ଦର ରାଗ ମଙ୍ଗଳ-ଗୁଞ୍ଜରୀ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଥିଲେ ହେଁ ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦ ଚଉଦ ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ; ଯଥା:—

ଜୟ ଜୟ ଜଗନ୍ନାଥ’ ଦାରୁରୂପ ଧାରୀ’ ୮+୭

ମାଳଗିରୀଶ ଗିରିଶ’-ବନ୍ଦମାୟୁ ହରି’ ୮+୭

ଏହାଛଡ଼ା ଭଞ୍ଜକବିଙ୍କର ‘କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ’ର ପ୍ରଥମ
ଛନ୍ଦଟି ମଙ୍ଗଳଗୁଳ୍ମର ରାଗରେ ଲିଖିତ । ଏହାର ଉତ୍ତମ ପାଦ
ଚଉଦ ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ ହେଲେ ହେଁ ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦରେ ଗୋଟିଏ
ଅଧିକା ଅକ୍ଷର (ହେ, ଯେ,) ଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖାଯାଏ ।

ଶୁଣ କୋବିଦେ ଭରତ ଶଣ୍ଢେ ପୁଣ୍ୟଧାମ’ ୧୪
ଯେଣୁ ନାଗପୁଣ୍ୟଦେଘା ତେଣୁ
ସେହି ନାମ’ ହେ’ । ୧ । ୧୪+୧

ଗୀତ’ଣ ମତେ ନିର୍ବାଣ ସାରୁପ୍ୟକୁ ଦେଇ’ ୧୪
ସାଣୀ ପଣୀ କରଟ ପ୍ରତିମା ରୂପେ ଥାଇ’ ଯେ’ । ୨ । ୧୪+୧

ଏଥିରୁ ଜଣାଯିବ ଯେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ମତରେ ମଙ୍ଗଳ-
ଗୁଳ୍ମର ପାଦ ତେର ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇପାରେ, ଅଥବା ଚଉଦ
ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇପାରେ । ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ପାଦରେ
ଚଉଦ ଅକ୍ଷର ଓ ଅନ୍ୟ ପାଦରେ ଆହୁରି ଗୋଟିଏ ଅଧିକା ଅକ୍ଷର
(ହେ, ଯେ, ସେ, ରେ) ମଧ୍ୟ ରହିପାରେ ।

ବିଚିତ୍ର ରାମାୟଣର ଲେଖକ ବିଶ୍ଵନାଥ ଶୁଣି ଆ ମଙ୍ଗଳ-
ଗୁଳ୍ମର ଚଉଦ ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ ଦୁଇପାଦରେ ଏକ ପଦ ହ୍ରାସ ବୋଲି
ବ୍ରହ୍ମଣ କରିଅଛନ୍ତି; ଯଥା:—

ପ୍ରବେଶ ରାମ ଲକ୍ଷ୍ମଣ’ ମୋସ’ର’ଗର’ ୮+୩+୧+୨
ଦେନ୍ତେ ନିର୍ମଳ ଜଳ’ ଅତି ମ’ନୋ’ହର’ । ୮+୩+୧+୨

ଅନ୍ୟ କାହାର ମତରେ ଏଥିରେ ପ୍ରତି ପାଦର ଚଉଦଅକ୍ଷର
ମଧ୍ୟରୁ ଏକାଦଶ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷରରେ ଯତିପାତ ହୁଏ; ଯଥା:—

ଗୀର୍ବାଣ ମତେ ନିର୍ବାଣ ସାରୁପ୍ୟ'କୁ ଦେଇ' ୧୧ + ୩.
ସାକ୍ଷୀ ପକ୍ଷୀ କରଟ ପ୍ରତିମା ରୁ'ପେ ଥାଇ' । ୧୧ + ୩

ବସନ୍ତ—

ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦରେ ଛଅଗୋଟି ପାଦ ଥାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ
ପାଦରେ ୧୪ ଗୋଟି ଲେଖାଏଁ ଅକ୍ଷର ଥାଏ । ପ୍ରଥମ ପାଦର
ଶେଷ ଅକ୍ଷର ସହିତ ହୃ ଶ୍ଯ ପାଦର ଶେଷ ଅକ୍ଷର, ତୃତୀୟ ପାଦର
ଶେଷ ଅକ୍ଷର ସହିତ ଚତୁର୍ଥ ପାଦର ଶେଷ ଅକ୍ଷର, ପଞ୍ଚମ ପାଦର
ଶେଷ ଅକ୍ଷର ସହିତ ଷଷ୍ଠ ପାଦର ଶେଷ ଅକ୍ଷରର ଯତିପାତ ହୁଏ ।
ଆହୁରି ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ଅଷ୍ଟମ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ
ଯତିପାତ ହୁଏ; ଯଥା :—

ହରଧନୁ ଭଗ୍ନ ରାମ' ରାମନେନ୍ଦ୍ରୀ ବିଭା' ୮ + ୭
ଲେଖିଲେ ଚତୁରା ଆଳୀ' ଆଳି କରି ଶୋଭା' । ୮ + ୭
ଭଗ୍ନରାମ ରାମବାଦ' ବିଧୀରେ ଯେମନ୍ତ' ୮ + ୭ .
ବୋଧେ ରଘୁବର'ବର-ବରଣୀର ଚିତ୍ତ' ୮ + ୭
ମଧୁଶଯ୍ୟା ଶଯ୍ୟାଶୋଭା' କୁଳଦୀପ ଛୁଇଁ' ୮ + ୭
ରାମ ସୀତା ଚନ୍ଦ୍ର ଚନ୍ଦ୍ର' ବିଧାନେ ଚିହାଇ' ୮ + ୭

(ଗୋଲେକ-ଇନ୍ଦୁରେଖା).

[ପୂର୍ଣ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାକୋଷ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ] .

ଏହି ବସନ୍ତ ରାଗ ମାଳବ ରାଗ ସହିତ ତୁଳନାୟ ।

‘ଯତିପାତ’ର ଲେଖକ ବସନ୍ତ ରାଗର ଲକ୍ଷଣ ଏହିରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଏହାର ଦୁଇ ପାଦରେ ଏକ ପଦ ହୁଏ । ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ୧୪ ଓ ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦରେ ୧୫ ଅକ୍ଷର । ପ୍ରଥମ ପାଦର ଷର୍ଥ, ୮ମ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ, ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦର ଷର୍ଥ, ୮ମ, ୧୪ଶ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି ପଡ଼େ । ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦର ଏକାଦଶ ଅକ୍ଷର ଦ୍ଵାର୍ଦ୍ଧ ଉଚ୍ଚାରିତ ହୁଏ; ଯଥା:—

ଗରହର’ ଲଙ୍କାପୋଡ଼ି’ ଧୂମସ୍ରୋମ କସେ’ ଷ+ଷ+୭
ବହର ସେ’ ହର ସନ୍ଧ୍ୟା’ ହୋଇକି ଷ+ଷ+୭+୧

ଆକାଶେ’ ଯେ’ । (ବୈ:ବ:)

କେନ୍ଦ୍ର କେନ୍ଦ୍ର ଦ୍ଵିତୀୟ ପାଦରେ ‘ଯେ’ ଯୋଗକରି ନଥାନ୍ତି ।

[‘ଯତିପାତ’ ପୁସ୍ତକ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।]

ଶଙ୍କରାଭରଣ—ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଦ ଚାରି ପାଦବିଶିଷ୍ଟ । ପ୍ରଥମ, ଦ୍ଵିତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥପାଦ ଚଉଦ ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକର ଅଷ୍ଟମ, ଏକାଦଶ, ଦ୍ଵାଦଶ ଓ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତି ପଡ଼େ । ତୃତୀୟ ପାଦ ଆଠ ଅକ୍ଷରବିଶିଷ୍ଟ । ଏହାର ଦ୍ଵିତୀୟ, ଷଷ୍ଠ ଓ ଅଷ୍ଟମ ଅକ୍ଷର ଯତିପାତର ସ୍ଥାନ ।

ଉଦାହରଣ—

ସତ୍ୟପଥେ ଧର୍ମପଥେ' ଦେନ ଯା' ଅ' ମୋତେ'

୮+୩+୧+୨

ଭସାଅ ପରାଣ ମୋର' ଚବପ୍ରେ'ମ' ସ୍ତ୍ରୀତେ' ୮+୩+୧+୨

ପ୍ରଣେ', ପରମ ଶ'ରଣ' ୨+୪+୨

ଏ ଜୀବନ ଶ୍ରୀଚରଣେ' କଲି ସ'ମ'ପିଣ' । ୮+୩+୧+୨

